

પ્રારંભિક શિક્ષણમાં ડિપ્લોમા (ડી.એલ.એડ.)

અભ્યાસ- ૫૦૩ પ્રારંભિક કક્ષાઓમાં ભાષા શીખવી

વિભાગ- ૧
ભાષાની સમજ

રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિદ્યાલયી શિક્ષા સંસ્થાન
એ- ૨૪-૨૫, ઈન્સ્ટિટ્યુશનલ એરીયા, સેક્ટર- ૬૨, નોઈડા
ગૌતમબુદ્ધ નગર, યુપી- ૨૦૧ ૩૦૯.
વેબસાઈટ: www.nios.ac.in

વિભાગ- ૧ ભાષાની સમજ

- એકમ- ૧ : ભાષા શું છે ?
એકમ- ૨ : ભારતીય ભાષાઓ
એકમ-૩ : ભાષા અભિગમ અને ભાષાશિક્ષણ

વિભાગ પરિચય

ભાષાનો આ કોર્સ એટલા માટે બનાવ્યો છે કે તમે ભાષાના વિવિધ પાસાં ઓથી પરિચિત થઈ શકો. અમને આશા છે કે આ કોર્સ અસરકારક કર્યા બાદ તમે ભાષા પ્રત્યે વિશેષ સંવેદનશીલ બનશો અને બાળકોને ભાષાનું અધ્યયન રસપ્રદ રીતે કરાવી શકાશો અને બાળકો પણ વિશેષ શુચિ દર્શાવશે. પ્રથમ એકમ ભાષાનું સ્વરૂપ તેમજ ભાષાના મનોવૈજ્ઞાનિક પાસાં ભાષાના પક્ષમાં છે. બીજો એકમ અમે આપણને ભારતની બહુભાષિતાની ઝલક બતાવીશું અને એ બાબતની ચર્ચા કરીશું કે. ત્રીજો એકમ ભાષા શીખવા શીખવવા સામે સંબંધિત છે. બાળકો ભાષા શીખવાની અસીમ ક્ષમતા લઈને જ જન્મે છે અને ત્રણ ચાર વર્ષમાં ભાષા સમજવામાં અને બોલવામાં નિપુણ બની જાય છે. ખૂબજ ઓછા સમયમાં રોજ નવા વાક્યો સમજે છે અને બોલે છે. આ એક આશ્ચર્યજનક બાબત છે કે બાળકો આટલા ઓછા સમયમાં પોતાની ભાષા પર પણ વિચાર વિમર્સ કરીશું વ્યાકરણની જટિલતાને કઈ રીતે સમજે છે ? શું તે સાર્વભૌમિક વ્યાકરણ સાથે જ જન્મે છે ? આ વિષય અંતર્ગત વિતારી શું ભાષા શીખવવાનો / શીખવાડવામાં વ્યાકરણ અને શીખવાની પદ્ધતિની શી અસર થશે તે વિચારમાં વાચોમ છે. આપણે અલગ-અલગ પદ્ધતિઓ જેમ કે વ્યાકરણના અનુવાદની પદ્ધતિ, પ્રત્યક્ષ વિધિ, શ્રવણ, કથન, સંપ્રેક્ષણ અભિગમ વગેરે પર ચર્ચા કરીશું. હજારો ભાષાઓ હોવા છતાં ભારત એક ભાષીય એકમ આ એકમમાં અને ભારતીય સંવિધાનમાં ભાષાની બાબતમાં આપેલા પ્રાવધાનોની પણ ચર્ચા કરીશું.

વિષયવસ્તુ

ક્રમ	પાઠનું નામ	પૃષ્ઠ સંખ્યા
૧	એકમ: ૧ ભાષા શું છે ?	૦૧
૨	એકમ: ૨ ભારતીય ભાષાઓ	૧૯
૩	એકમ : ૩ ભાષા શીખવી અને શીખવવી.	૩૭

નોંધ

એકમ ૧ ભાષા શું છે ?

માળખું

- ૧.૦ પરિચય
- ૧.૧ શીખવાનો ઉદ્દેશ.
- ૧.૨ ભાષાનું મહત્વ અને વ્યાપકતા.
- ૧.૩ ભાષા અને વ્યાકરણ.
 - ૧.૩.૧ ભાષાની ધ્વનિ સંરચના
 - ૧.૩.૨ શબ્દ સંરચના
 - ૧.૩.૩ વાક્ય સંરચના
 - ૧.૩.૪ સંવાદ સંરચના
- ૧.૪ પ્રમાણભૂત ભાષા
- ૧.૫ ભાષા નું મનોવૈજ્ઞાનિક પાસું.
- ૧.૬ ભાષા નું સામાજિક પાસું.
- ૧.૭ ભાષા અને સાહિત્ય
- ૧.૮ ભાષા માં પ્રવિણતા
- ૧.૯ સારાંશ
- ૧.૧૦ સંદર્ભગ્રંથ / કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો.
- ૧.૧૧ એકમ ના અંતે મહાવરો સવાલ- જવાબો.

૧.૦ પરિચય

આ એકમમાં આપણે એ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું કે ભાષા શું છે ? ભાષાની પરીભાષા શું હોવી જોઈએ સંવાદનાના પાયા પર તેની પરિકલ્પના કેવી હોવી જોઈએ. વાકરણ ની દૃષ્ટી થી ભાષા નું સ્વરૂપ કેવું છે. ધ્વનિ, શબ્દ, વાક્ય અને સંરચના કેવી છે ? આપણે ભાષાના મનોવૈજ્ઞાનિક અને સામાજિક પાસાં પર પણ ચર્ચા કરીશું. આપણે ખુબ જ સંક્ષેપમાં એ પણ સમજવાની કોશીસ કરીશું કે કોઈપણ ભાષામાં પ્રવિણતા મેળવવાનો અર્થ શું છે. અને પ્રમાણભૂત ભાષાની પ્રક્રિયા શું હોય. ભાષા અને સાહિત્યના સબંધની બાબતમાં પણ કેટલીક ચર્ચા કરીશું.

નોંધ

ભાષા શું છે ?

૧.૧ શીખવાનો ઉદ્દેશ.

આ એકમ વિશેષ રૂપ થી ભાષાનું સ્વરૂપ અને સંરચના ના સંદર્ભમાં છે. અમને આશા છે કે આ એકમ વાચ્યા પછી તમે.

- ભાષા ના સ્વરૂપ થી માહિતીગાર થશો,
- ભાષા અને સમાજ વચ્ચે ના પારસ્પરિક સંબંધ ને સમજી શકશો,
- ભાષા માટેની માનવ મસ્તિષ્કની જન્મજાત અનુકુળતા ને રેખાંકિત કરી શકશો,
- ભાષા ની સંરચના નું વિશ્લેષણ કરી શકશો,
- ભાષા ની પ્રમાણભૂતતા પર તમારા વિચારો રજૂ કરી શકશો,
- ભાષા માં પ્રવિણતા નો અર્થ સમજી શકશો,
- સામાન્ય વાત-ચિત ની ભાષા અને સાહિત્યની અને ભાષા વચ્ચેનું અંતર સ્પષ્ટ કરી શકશો.

૧.૨ ભાષાની પરિકલ્પના અને મહત્વ .

ભાષા ને સામાન્ય રીતે બે અલગ-અલગ દૃષ્ટીકોણ થી જોવામાં આવે છે. સામાન્ય લોકો ભાષા ને ફક્ત વાત-ચિત નું એક માધ્યમ માને છે. ભાષાની સંરચના સમજવા વાળા મનો વૈજ્ઞાનિક તેને શબ્દકોશ અને વ્યકરણ નો યોગ માને છે. વાસ્તવમાં આ બંને પરિભાષાઓ ભાષાના વ્યાપ ને બહુ સિમીત કરી દે છે. આ બંને પરિભાષામાં એવું માની લેવામાં આવે છે કે ભાષા પહેલા છે અને મનુષ્ય પછી. એ સમજવામાં જરાપણ તકલીફના પડતી જોઈએ કે આ વસ્તુ સાચી નથી. લોકો નહી હોયતો ભાષા ક્યાંથી હશે અને ભાષા નહી હોય તો શબ્દકોષ કોનો લખશો અને વ્યાકરણ કોનું લખશો. પહેલા લોકો હોય છે. સમાજ થાય છે. તે પછી બધાસાથે મળી પોતાની એક ભાષા બનાવે છે. આ ભાષા નિર્માણની પ્રક્રિયા માં બીજી કેટલીક વસ્તુઓ પણ જોડાઈ જાય છે. જેના વિશે નતો કોઈ સામાન્ય માણસ વિચારે કે આપણે, કે પછી નતો કોઈ મનોવૈજ્ઞાનિક. એમાં કોઈપણ શક નથી કે જેમ જેમ માણસ નો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ ભાષા નિર્માણ અને ભાષાને શીખવાની ક્ષમતા નો પણ વિકાસ થયો. પરંતુ આ ક્ષમતા નો કોઈ ફાયદો ના થયો હોત જો સમાજ ન હોત. એટલા માટે ભાષાની પરિભાષામાં એ સમજવા માટે કે વાસ્તવમાં ભાષા શું છે તેના માટે. આપણે માણસ, તેનું મગજ અને સમાજ વિશે એક સાથે વિચારવું પડશે.

સૌથી પહેલા તો ભાષા માણસ ની ઓળખાણ છે. જ્યારે કોઈએમ કહે કે હું ગોન્ડી બોલું છું તો તે ફક્ત એટલું નથી કહેતો કે તે કઈ ભાષા બોલે છે પણ સાથે સાથે એ પણ બતાવે છે કે તે ક્યા સમાજની વ્યક્તિ છે અને તે ક્યા સમાજના રિત-રિવાજ નું પાલન કરે છે. ક્યાના લોકો તેને ઓળખે છે. બીજી વાત એ છે કે ભાષા તેની સંરચના માં એ બધા સંબંધો ને પણ બતાવે છે જેના સહારે એક સમાજ બનેલો હોય છે. કોણ નાનું, કોણ મોટું, કોણ આદર ને પાત્ર છે એ બધા ની ઝલક આપણને ભાષામાં મળે છે. વાસ્તવમાં ભાષા અને સમાજ વચ્ચે એક ખાસ સંબંધ છે. ભાષા એ માધ્યમ છે જે નાના-મોટા અને ઉંચ-નીચ ના સંબંધો ને સદિઓ સુધી બનાવી રાખે છે.

માનસીક દૃષ્ટીકોણ થી પણ ભાષાનું વિશેષ મહત્વ છે. એ જોઈને બહુ આશ્ચર્ય

થાય છે કે સંસાર નું દરેક બાળક જે કોઈ પણ સમાજમાં મોટું થતુ હોય અને કોઈપણ ભૈગોલિક સ્થીતી માં રહેતુ હોય તે ઓછામાં ઓછા ચાર વર્ષની ઉંમરમાં ભાષાની દૃષ્ટીએ તો એ પુખ્ત બની જાય છે. એટલે કે ચાર વર્ષથી ઉંમર સુધી ભાષાની એક આધારભુત શબ્દકોષ અને વાક્ય સંરચના મુખ્ય નિયમો શીખી જાય છે. આપણે ને ચાર વર્ષના બાળકો જોડે વાત-ચિત કરવામાં, તેને વાર્તા સંભળાવવામાં અને તેના દ્વારા રોજ નવીનવી વાર્તાઓ સાંભળવામાં કોઈ તકલીફ પડતી નથી.

કેટલીક અન્ય માનસીક વિચાર-ધારા પણ છે. એક-બીજા થી દૂર થવામાં અને એક-બીજાને નજીક લાવવામાં ભાષાથી વધારે કોઈ શક્તિ બીજુ કોઈ માધ્યમ નથી. હજારો માઈલ દૂર તમારા મિત્ર સાથે ફોન પર ઝગડો કરી ફોન મુકી દો છો. અને થોડી ક્ષણો બાદ ફરીથી ફોન ઉઠાવી તેની સાથે દોસ્તી કરીલો છો. કેવી રીતે ? ભાષા દ્વારા.

એ એક અલગ વસ્તુ છે કે બાળકો એક જ નહી પરંતુ તેના પરિવાર, ફળીયુ-આડોસ પાડોસ વગેરે ની તમામ ભાષા શીખી જાય છે. જે તેની આસ-પાસ બોલાય છે. ભાષા શિખવાની ક્ષમતા ત્યાં સુધીજ સીમિત નથી કે આપણે બધા ફક્ત એક જ ભાષા શીખી શકીએ. દરેક વ્યક્તિ અનેકવિધ સ્વરૂપની ભાષા શીખવાની ક્ષમતા રાખે છે. વાસ્તવમાં બહુભાષિતા માણસ ના સાવભાવમાં છે અને માણસ હોવાની એક આગવી ઓળખ છે.

સંરચના ના દ્રષ્ટિકોણ થી પણ ભાષાની એક ખાસ વિશેષતા છે. આગળના એકમો(પાઠ) માં આપણે તેમાં બહું ઊંડેથી ચર્ચા કરીશું. પણ ભાષાને એક સમગ્ર દ્રાષ્ટીકોણથી સમજાવવા માટે એટલું કહેવું તો અહિ જરૂરી છે કે ભાષા ધ્વનિ શબ્દ, વાક્ય અને વાતચીત ના સ્તર પર દરેક રીતે નિયમ બધ્ધ હોય છે. એવું ન થાય કે આપણે જે ધ્વનિ (મુળાક્ષર) ને વિચારીએ તેને જોડીને શબ્દ બનાવી શકીએ અને શબ્દોને આપણા મન પ્રમાણે ગમે તે ક્રમમાં રાખી વાક્યો બનાવી શકીએ અને વાક્યોને ગમે તે ક્રમમાં રાખી એક આખો સંવાદ કરી શકીએ.

ભાષાની પ્રકૃતિમાં સમજવા જેવી બીજી એક એ વાત છે કે ભાષા નિરંતર બ દલાતી રહે છે. પણ આ બદલાવ એટલે બધો ધીમો હોય છે કે હમંશા મા-બાપ ને એમ લાગે છે કે આપણે જે ભાષા બોલીએ છીએ. તેજ છોકરાઓ બોલે છે. વાસ્તવમાં એમ હોય છે કે પરદાદા-દાદીની ભાષાથી પૌત્ર-પૌત્રીની ભાષા બહુ અલગ હોય છે.

પાઠ(સ્વાધ્યાય) ના પ્રશ્ન.

૧. સામાન્ય રાતે મનોવિજ્ઞાનિક ભાષા નિચેના માંથી કયા બેનો સમુહ છે ?
 - (ક) શબ્દ અને વાક્ય
 - (ખ) ધ્વનિ(મુળાક્ષર) અને વાક્ય
 - (ગ) શબ્દ કોષ અને વ્યાકરણ
 - (ઘ) ધ્વનિ (મુળાક્ષર) અને વ્યાકરણ
૨. બાળકોને ભાષા શિખવામાં તેની આસપાસનું વાતાવરણ કેવી રીતે મદદ કરે છે ?
૩. ભાષા માણસની ઓળખાણ છે. કેવી રીતે ? સ્પષ્ટ કરો.

નોંધ

ભાષા શું છે ?

૧.૩ ભાષા અને વ્યાકરણ

લોકો લગભગ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ ભાષામાં અથવા તો ભાષા અને બોલીમાં અલગ અલગ રીતે અંતર રાખે છે. વાસ્તવમાં જ્યાં સુધી આપણી ભાષાઓ બોલવાનો પ્રશ્ન છે, એમાં કોઈ ભુલ થઈ જ શક્તી નથી અને જો કોઈક વાર કોઈ ભુલ ચુક થઈ જાય તો તમે તેને સુધારવાની ક્ષમતા ધરાવો છો. અશુદ્ધ ભાષાનો સવાલ તો ત્યારે પેદા થાય છે જ્યારે તમે બીજા સમાજની અથવા વિદેશની ભાષા શીખી રહ્યા હોય. અથવા તેમે કોઈ ભાષાના સ્વરૂપ ને એ પ્રમાણભૂત માનીને અને તેનાથી જોડાયેલ અન્ય સ્વરૂપો ને તેની બોલી અથવા સ્થાનિકભાષા અન્ય નું નામ આપીદો. (આના વિશે આગળ સવિસ્તાર ચર્ચા કરીશું)

દરેક ભાષા (તેને બોલી કહો અથવા અન્ય કોઈનામ આપો) તે વ્યાકરણ યુક્ત જ હોય છે. તે ધ્વનિ, શબ્દ, વાક્ય અને સંવાદ ના સ્તર પર નિયમ બધ્ધ હોય છે. આ વાત ને આપણે કેટલાક સ્તર પર ઉદાહરણ લઈને સમજીશું

૧.૩.૧ ધ્વનિ સંરચના.

દરેક ભાષાની પોતાની એક ધ્વનિ વ્યવસ્થા હોય છે. પણ ધ્વનિના કેટલાક નિયમો એવા છે જે દરેક ભાષામાં જોવા મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે ભાષામાં સ્વર અને વ્યંજન હોય છે. તે વધારે અથવા ઓછા હોઈ શકે. સંસારમાં કદાચ જ કોઈ એવી ભાષાહશે તેમાં સ્વર ૩ થી ઓછા હોય અને વધારેમાં વધારે ૨૦ હોઈ શકે. વ્યંજન ૮-૧૦ થી લઈને ૫૦-૬૦ સુધી હોઈ શકે. સામાન્ય ભાષાઓમાં ધ્વનિઓની સંખ્યા ૪૦-૫૦ સુધી હોય છે. અંગ્રેજી અને હિન્દી વિવિધ સ્વરૂપોમાં તેની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે.

	સ્વર	વ્યંજન	કુલ
અંગ્રેજી	૨૦	૨૪	૪૪
હિન્દી	૧૦	૩૩	૪૩

આ તે ધ્વનિ (મુળાક્ષર) નથી જે વર્ણમાલા (કક્કો-બારખડી)માં લખેલા હોય છે. આ અંગ્રેજી અને હિન્દી ના સાર્થક ધ્વનિ છે. એટલે કે આનો પ્રયોગ કરવાથી શબ્દ નો અર્થ બદલાઈ જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે

અંગ્રેજી માં	Fil	'Fill'	
	Fiil	'Feel'	
હિન્દી માં	mil	'mill'	મિલ
	mill	'mile'	મીલ

આ ચારેય શબ્દો પરથી એ ખ્યાલ આવે છે કે હિન્દીમાં અને અંગ્રેજી બંનેમાં નાની ઈ અને માટી ઈ સાર્થક ધ્વનિ છે. જો પહેલા જેવું જ બધું રહે અને ઈની જગાએઈ કરી દઈએ તો અર્થ બિલકુલ બદલાઈ જાય છે. એવી જ રીતે

અંગ્રેજી માં	kil	'kill'	
	pil	'pill'	
હિન્દી માં	kal	'tomorrow/yesterday'	કલ
	pal	'moment'	પલ

નોંધ

થી ખ્યાલ આવે છે કે બંને ભાષાઓમાં 'પ' અને 'ક' સાર્થક ધ્વનિઓ છે. શું હિન્દી અને અંગ્રેજીના આ ૪૩-૪૪ ધ્વનિઓ ને આપણે જેમ ઈચ્છીએ તેમ સાથે રાખી શકીએ ? અથવા તો ધ્વનિઓ ને બનાવવાના કેટલાક નિયમો છે, જે દરેક વ્યક્તિ પોતાની ભાષાના અનુસંધાનમાં જાણે છે, અથવા જાતે જ શીખી લે છે અને તો પણ ફક્ત ૪-૫ વર્ષની ઉંમર માં જ માનીલો કે આપણે હિન્દીમાં શબ્દોની શરૂઆતમાં બે વ્યંજન એકી સાથે રાખવાનું વિચારીએ છે જેમાં પહેલું વ્યંજન 'પ' જ હોય. શું તમને લાગે છે કે બીજું વ્યંજન કોઈપણ હોઈ શકે. વિચારીને જુઓ.

પ્કાવ પ્ખીલ પ્જોલ
પ્ચાવ પ્ચીલ પ્છેલ
પ્ટાવ પ્ટીલ પ્ટેલ
પ્તાવ પ્તીવ પ્થેલ વગેરે

તો એ ક્યો નિયમ છે. જે આપણે બધા જાણીએ છીએ ?

નિયમ - ૧ : જો શબ્દની શરૂઆતમાં બે વ્યંજન હોય અને પહેલો પ છે, તો બીજો ફક્ત ય, ર, લ, વ જ હોઈ શકે છે.

આ નિયમ સાથે પોતે શબ્દ બનાવી અથવા તો હિન્દીના કોઈ પણ શબ્દકોશથી સહજ રીતે શોધી શકે છે.

ધ્વનિ સંલગ્ન એક અન્ય નિયમ જોઈએ. જરા વિચારો હિન્દી અથવા અંગ્રેજી બંનેમાં કોઈ પણ શબ્દની શરૂઆતમાં કોઈ સ્વર ધ્વની આવવાની પહેલા વધારેમાં વધારે કેટલા વ્યંજન ધ્વનિ આવી શકે. પહેલા એ સમજી લઈએ કે 'psychology' જેવા શબ્દો માં 'o' ધ્વની આવવાનાં પહેલા પ નહીં ફક્ત ૧ જ વ્યંજન ધ્વનિ છે તે છે. 'સ' અંગ્રેજીમાં 'stress' શબ્દમાં 'ઈ' સ્વર ધ્વનિઓ આવવાના પહેલા ત્રણ વ્યંજન ધ્વનિઓ છે. 'સ' 'ટ' અને 'ર' 'સ્ટ્રીટ'.

હિન્દીમાં જુઓ	સ્મૃતિ	'smriti'	memory
	સ્ક્રુ	'skru'	screw
અંગ્રેજીમાં જુઓ	spray		
	street		
	scratch		
	splash		
	squash	વગેરે.	

હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં કોઈ પણ એવો શબ્દ નથી જેમાં ૪ અથવા ૪ થી વધારે વ્યંજન ધ્વનિઓ કોઈ શબ્દના આરંભ માં આવતા હોય, વિચારો. અન્ય ભાષાઓ જે તમે જાણો છો તેના વિશે વિચારો. તો ધ્વનિ ના સંદર્ભમાં હિન્દી અને અંગ્રેજી માટે આપણે એક વધારે નિયમ બનાવી શકીએ.

નિયમ - ૨

(ક) કોઈ પણ શબ્દના આરંભમાં સ્વર ધ્વનિ આવતા પહેલા ૪ અથવા તેનાથી વધારે વ્યંજન આવી શકે નહિ.

(ખ) જો ૩ વ્યંજન હોય તો પણ તે વિશેષ હશે અને તેને વિશેષ ક્રમમાં જ રાખી શકાય છે. અગર આપણે આ ત્રણ વ્યંજનોને ક્રમશઃ c₁c₂ અને c₃ કહીએ તો

નોંધ

ભાષા શું છે ?

- C1 ફક્ત 'સ' હોઈ શકે છે.
C2 ફક્ત 'પ' 'ત' 'ક'
C3 ફક્ત 'ય' 'ર' 'લ' 'વ' હોઈ શકે .

આ ચર્ચા થી તમને સ્પષ્ટ થઈ ગયું હશે કે ભાષામાં ધ્વનિ નો ઉપયોગ કેટલો સુવ્યવસ્થિત છે.

૧.૩.૨ શબ્દ સંરચના

શબ્દોના સ્તર પર પણ ભાષા સુવ્યવસ્થિતિ છે. એકવચન થી બહુવચન કેવી રીતે બનશે અથવા સંજ્ઞાથી વિશેષણ કેવી રીતે બનશે આ બધું શબ્દ નિર્માણ સંબંધી નિયમો થી જ નિર્ધારિત થાય છે. એ સાચું છે કે અલગ-અલગ પ્રકારના શબ્દ-સમુહો ને માટે અલગ-અલગ પ્રકારના નિયમ હશે તથા વ્યંજનાત્મક સંજ્ઞા ને માટે એક નિયમ તો આકારાંતની સંજ્ઞા ને માટે બીજો પણ હશે પરંતુ બધું નિયમોના આધાર પર જ હશે.

હિન્દીમાં 'ઘર' અને 'લડકા' બંને પુલ્લિંગ છે. એકવચન પણ છે. આનું બહુવચન શું થશે ? આપણે બધા જાણીએ છે, પણ તે ક્યો નિયમ છે જે દરેક હિન્દીભાષી ના મગજમાં હોય છે. પણ તે તેના પર વિસ્તૃત રૂપથી ચર્ચા નથી કરી શકતા. હવે તમે જ કહો કે 'લડકે' એકવચન છે કે બહુવચન આવો કેટલાક વાક્યો જોઈએ.

૧. લડકે ફુટબોલ ખેલ રહે છે.
૨. લડકેને ખાના ખાયા.
૩. મોહન કે પાસ કઈ ઘર છે.
૪. યહ ઘર બહુત સુન્દર છે.

પહલા અને ત્રિજા વાક્યમાં એ સ્પષ્ટ છે કે 'લડકે' અને 'ઘર' બંને બહુવચન છે. (બંનેમાં 'હે' નો પ્રયોગ થયેલ છે.) પણ ૨ અને ૪ માં 'લડકે' અને 'ઘર' એકવચન છે.

આવો, આ સમસ્યાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ. કારણ કે અંગ્રેજી અને સંસ્કારની અન્ય કેટલીક ભાષાઓમાં ફક્ત એક જ પ્રકારનું 'બહુવચન' રૂપ હોય છે. એટલે આપણે એમ માનીને ચાલીએ છીએ કે હિન્દીમાં પણ એક જ બહુવચન રૂપ હશે પરંતુ એવું નથી. સંસ્કૃતમાં ફક્ત એકવચન દ્વીવચન અને બહુવચન હોય છે. પણ દરેક સંજ્ઞાનાં આ ત્રણ વચનોમાં ૧૫-૧૬ અલગ-અલગ રૂપ હોય છે. હિન્દીમાં પણ દરેક સંજ્ઞાને માટે એક અથવા બે નહીં પરંતુ ત્રણ બહુવચન હોય છે. અને તે દરેક નિયમોના આધાર પર બને છે. કેટલીક વાર એક જ રૂપ એકવચન અથવા બહુવચન બંને હોઈ શકે છે. જેમ કે ૧ થી ૪ માં 'લડકે' અથવા 'ઘર'. નિમ્ન કોષ્ટક જુઓ.

ઘર

કર્તા	ઘર	ઘર
વિભક્તિપુર્વ	ઘર	ઘરોં
સંબોધન	ઘર	ઘરો

લડકા

કર્તા	લડકા	લડકે
વિભક્તિપુર્વ	લડકે	લડકો
સંબોધન	લડકે	લડકો

નોંધ

સ્પષ્ટ છે કે હિન્દીમાં દરેક સંજ્ઞા ના ૨-૩ જ નહીં પણ ૬ રૂપ હોય છે. એમાંથી કેટલાક એક જેવા દેખાય છે. પણ તોનો પ્રયોગ અલગ-અલગ સંદર્ભમાં થાય છે. અને અર્થ પણ અલગ-અલગ હોય છે. માટે એકમાં તો 'લડકે' બહુવચન છે. (કર્તા) પણ ૨ માં એકવચન (વિભક્તિ પુર્વ 'ને' થી પહેલા) જોવામાં તો ઘરના ત્રણ રૂપ છે. ઘર, ઘરોં, ઘરો 'લડકા' ના ચાર રૂપ છે. લડકા, લડકે, લડકો, અને લડકોં પણ પ્રયોગ ના આધાર પર ૬ જ રૂપ થશે.

લડકા સંજ્ઞા ના પ્રયોગના આધાર પર ૬ જ રૂપ માનવા પડશે.

૫. લડકા ખેલ રહ્યા હૈ.
૬. લડકે ખેલ રહે હૈ.
૭. લડકેને ખાના ખાયા.
૮. લડકોને ખાના ખાયા.
૯. ઓ લડકે ઈંધર આ.
૧૦. ઓ લડકો ઈંધર આઓ.

વાક્યમાં ૫ માં 'લડકા' કર્તા છે વાક્ય ૬ માં 'લડકે' બહુવચન છે. અને કારક રૂપ કર્તા નું જ છે. પણ વાક્ય ૭ માં 'લડકે' એકવચન છે. કારક રૂપ કર્તા જ છે. પણ એના પછી વિભક્તિ આવી ગઈ છે. વાક્ય ૮ માં 'લડકો' બહુવચન કર્તા છે. પણ વિભક્તિ આવવાના કારણે રૂપ 'લડકે' ના થઈ શકે, 'લડકો' જ થાય. વાક્ય ૯ માં 'લડકે', એકવચન સંબોધન છે. અને વાક્ય ૧૦ માં લડકો બહુવચન સંબોધન છે.

શબ્દોની દુનિયાનું એક બીજું ઉદાહરણ લઈએ. શબ્દ નિર્માણ પ્રક્રિયા માં અંગ્રજી અને હિન્દીમાં કેટલીક એવી રીતો છે જેનાથી સંજ્ઞાનું વિશેષણ બની જાય છે. અંગ્રજીમાં શબ્દનો એક સમુહ છે જેમાં ફક્ત 'ઈ' લગાવવાથી વિશેષણ બની જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે rain, fun, sun, fish, cloud, વગેરેમાં કેવળ 'ઈ' લગાવવાથી વિશેષણ બની જાય છે. લખવામાં આ ધ્વનિ 'y' ના રૂપમાં સામે આવે છે. તથા rainy, funny, Sunny, fishy, clody વગેરે. અહિં હિન્દીમાં પણ એક શબ્દ સમુહ એવો છે. જેમાં 'ઈ' લગાવવાથી સંજ્ઞામાંથી વિશેષણ બની જાય છે. ઉદાહરણ માટે સરકાર, બેગન, અપરાધ વગેરે સંજ્ઞાથી વિશેષણ 'સરકારી', 'બેગની', 'અપરાધી' વગેરે બને છે.

૧.૩.૩ વાક્ય સંરચના

ઉપર આપેલ ૫ થી ૧૦ સુધીના વાક્યોને નીચે આપેલા વાક્યોની જોડે જોડીને ફરીથી જુઓ

૧૧. છોકરી રમી રહી છે.
૧૨. છોકરીઓ રમી રહી છે.
૧૩. છોકરીએ જમી લીધું.
૧૪. છોકરીઓ એ જમી લીધું.
૧૫. છોકરા એ છોકરીને માર્યું.
૧૬. છોકરી એ છોકરા ને માર્યું.
૧૭. છોકરા એ રોટલી ખાધી.
૧૮. છોકરી એ રોટલી ખાધી.

નોંધ

ભાષા શું છે ?

જો આપણે વાક્ય પ થી વાક્ય ૧૮ સુધી ની વાક્ય સંરચના ને ધ્યાનથી વાંચીએ તો એ સ્પષ્ટ થઈ જશે કે ભાષા વાક્યોના સ્તર પર ૫, ૬, ૮, ૧૦, ૧૧ અને ૧૨ થી એ વાત સાફ થઈ જાય છે કે હિન્દી માં કર્તા અને ક્રિયા માં બહુજ ગાઢ સંબંધ હોય છે. વાસ્તવમાં ક્રિયા અને કર્તા નું લિંગ, વચન અને પુરુષના હિસાબે વારંવાર બદલવું પડે છે. આ વાત નીચે આપેલા વાક્યોથી એકદમ વધારે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

- રામ જમવાનું જમે છે.
- સીતા જમવાનું જમે છે.
- તુ જમવાનું જમે છે.
- તમે જમવાનું જમો છો.
- તેણીની જમવાનું જમે છે.
- આપ જમવાનું જમો છો.
- હું જમવાનું જમું છું.
- હું જમવાનું જમી રહી છું
- અમે જમવાનું જમીએ છીએ.

આ વાક્યો નાં આધાર પર તમે પોતે જ હિન્દીમાં કર્તા ક્રિયાના એક નાના ટુકડા માં રહેલ જટિલ સંબંધ ને સમજવાની કોશીશ કરો.

આપણે વાક્ય પ થી ૧૮ પર પાછા જઈએ. આપણે જોવાનું છે કે વાક્ય ૭, ૮, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, અને ૧૮ માં કર્તાથી ક્રિયાને એવો સંબંધ નથી દેખાતો જેવો આપણે વાક્ય ૫, ૬, ૮, ૧૦, ૧૧ અને ૧૨ માં અથવા ઉપર આપેલ અન્ય વાક્યમાં જોયો. વાક્ય ૭, ૮માં ક્રિયા નું રૂપ કર્તા ની જોડે નહીં બદલીને કર્મ અનુસાર બદલી થાય છે. આ જ વાત વાક્ય ૧૭ અને ૧૮ માં પણ છે. ૭ અને ૮ માં પણ કર્મ પુલિંગ છે. તો ક્રિયા પણ પુલિંગ છે. ૧૭ અને ૧૮ માં પણ કર્મ સ્ત્રિલિંગ છે. તાન ક્રિયા પણ સ્ત્રિલિંગ છે. એનાથી કોઈ ફરક પડતો નથી કે કર્મ સ્ત્રિલિંગ છે કે પુલિંગ નિયમ એમ છે કે જો કર્તા ની આગળ વિભક્તી આવશે તો ક્રિયા કર્મ પ્રમાણે બદલાશે. વાક્ય ૧૩ અને ૧૪ માં કર્તા સ્ત્રીલીંગ છે. આવો જોઈએ વાક્ય ૧૫ અને ૧૬ માં શુ થાય છે, આ ક્રિયા કોના પ્રમાણે બદલાઈ રહી છે. કર્તા અને કર્મ ની આગળ જ વિભક્તિ લાગે છે ક્યાંક 'ને' તો ક્યાંક 'કો' આવી પરિસ્થિતિમાં 'મારા' વગેરે જ થઈ શકે છે. એટલે કે કર્તા અને કર્મ કંઈ પણ હોય, પણ જો એની આગળ વિભક્તિ હોય તો ક્રિયાનું રુપ અન્ય પુરુષ એકવચન ભુતકાળ જ થશે.

૧.૩.૪ સંવાદ સંરચના

જેવી રીતે ભાષા ધ્વનિ, શબ્દ અને વાક્ય ના સ્તર પર નિયમબદ્ધ છે. તેવી જ રીતે સંવાદ ના પણ કેટલાક નિયમો હોય છે. જેનું સમાજમાં વાતચીત કરતી વખતે ઉલ્લંઘન થવું જોઈએ નહિ. સંવાદ નો એક નિયમ છે કે જ્યારે એક વ્યક્તિ વાત કરી રહી હોય ત્યારે બીજા એ એની વાત વચ્ચેથી કાપવી નહીં. વાતચીતમાં કેટલીક વાર ભ્રમ પેદા થાય છે કારણ કે આપણે એકબીજાની વાતન ધ્યાન પૂર્વક સાંભળતા નથી.

ઘણી વાર એવું થાય છે કે વાતચીત કરતી વખતે સાંભળવાં વાળી વ્યક્તિ બહુ નારાજ થઈ જાય છે. પણ જ્યારેવાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ત્યારે તેને ખ્યાલ આવે છે કે વક્તા એ તો એવું કંઈ કહ્યું નહોતું. ભાષા અને વિચાર ના સ્તર પર પણ કેટલાક એવા લક્ષણો છે કે જે વાક્યો ના જોડાણ અને સંવાદને એક સાથે વણી લે છે. ઉદાહરણ તરીકે તે, તેણે પર. અને કારણ વગેરે એવા શબ્દો છે જેના વગર સંવાદની કલ્પના શક્ય નથી. માનીલો કે કોઈ એમ કહે છે કે મારે એટલા માટે મોડું થઈ ગયું કારણ કે રસ્તામાં ટ્રાફિક બહુ હતો. જે વાક્ય માંથી ‘એટલા માટે’ અને ‘કારણ કે’ શબ્દ કાઢી લઈએ તો આ વાક્ય લગભગ નિરર્થક થઈ જાય વિચારો ના સ્તર પર એક સંવાદ ત્યારે જ સાર્થક થાય છે જ્યારે એમાં આવેલ વાક્યો વિષે કમમાં હોય. જેવો આ કમ તુટશે એટલે સંવાદ શબ્દો ની એક નિરર્થક જાળ બની જાય છે.

વર્ગખંડમાં બાળકો સાથે કોઈ વિષય પર વાદ-વિવાદ કરવો, ભાષણ આપાવવું અને બીજા બાળકને વક્તાથી પ્રશ્નો પુછાવવા વગેરે એવા અભ્યાસ છે કે જેનાથી બાળક એ શીખે છે કે બીજા કોઈ પણ જોડે સમુહમાં કેવી રીતે સંવાદ કરી શકાય છે.

પાઠના પ્રશ્નો

(૧) હિન્દીમાં સંજ્ઞા ના રૂપ હોય છે.

(ક) પાંચ (ખ) ત્રણ

(ગ) બે (ઘ) છ

(૨) જો શબ્દોની શરૂઆતમાં ત્રણ વ્યંજન ધ્વનિ હશે તો

- પહેલો વ્યંજન ધ્વનિ ફક્ત ‘સ’

- બીજો વ્યંજન ધ્વનિ ફક્ત ‘પ’, ‘ત’ અથવા ‘ક’

- ત્રીજો વ્યંજન ધ્વનિ ફક્ત ‘ય’, ‘ર’, ‘લ’, અથવા ‘વ’ થશે.

શું તમે આ વાત થી સહમત છો ? કેટલાક શબ્દોનું વિશ્લેષણ કરી આ વાત સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

(૩) રામ જમવાનું જમે છે.

સીતા જમવાનું જમી રહી છે.

બંને વાક્યો જોઈને એ બતાવો કે કર્તા અને ક્રિયામાં શું સંબંધ છે ?

.....

.....

.....

નોંધ

ભાષા શું છે ?

૧.૪ પ્રમાણભૂત ભાષા.

પ્રમાણભૂતીકરણ ની પરંપરાગત પ્રક્રિયા મા કેટલાક સોપાનો છે. પહેલું સોપાન એ છે કે સમાજમાં પ્રચલિત ભાષાઓ માંથી કોઈ એક વિશેષ ભાષા પસંદ કરવામાં આવે છે. આ ભાષા સામાન્ય રીતે સમાજના એ વર્ગની હોય છે જે સત્તામાં હોય છે. ઉચ્ચકોટીના બ્રાહ્મણ સત્તામાં હશે તો પ્રમાણભૂત ભાષા સંસ્કૃત હશે. અરબ થી આવેલા લોકો સત્તામાં હશે તો અરબી અને ફારસી બોલવાવાળા લોકોની બોલબાલા હશે. જ્યારે અંગ્રેજોનું રાજ ભારતમાં આવ્યું તો ભારતની બધી ભાષા છોડીને અંગ્રજીની બોલા-બોલ થઈ ગઈ. બીજું સોપાન એ છે કે આ ભાષાની અનેક શૈલી બોલીમાં થી કઈ શૈલી અથવા બોલી નક્કી કરવામાં આવશે. એક વાર ફરીથી એજ શૈલી અથવા બોલી નક્કી કરવામાં આવે છે જે સત્તાધારી વર્ગ થી જોડાયેલ છે. જ્યારે અંગ્રેજીની વાત થશે તો અંગ્રેજીના એ રૂપનો વિકાસ થશે. જે ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજની આસપાસ બોલાય છે. જ્યારે હિન્દીની વાત થશે ત્યારે ખડી બોલીની વાત થશે અને વ્રજ તથા અવધી જેવી ભાષાઓ હિન્દી ની બોલી કહેવાશે. ત્રિજ સોપાનમાં નક્કી કરેલ રૂપ નું વ્યાકરણ લખાય છે. અને અલગ-અલગ જાતના શબ્દ કોષ બને છે. કેટલીય જાતના સંદર્ભ ગ્રંથ લખાય છે. આ જ શૈલીમાં સરકારી કામ કાજ થાય છે અને સમાચાર પત્રો તથા પત્રીકાઓ છપાય છે. આ જ શૈલી શિક્ષણ અને પ્રચારનું માધ્યમ બને છે. આ બધી ગતી-વીધી ઓના કારણે જ ભાષાનું પ્રમાણભૂતીકરણ થાય છે. પ્રમાણભૂતીકરણના ચોથા એટલે કે અંતિમ સોપાનમાં ભાષાનો દરેક ક્ષેત્રમાં દરેક સંભવિત પ્રકારે વિકાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. પ્રમાણભૂતીકરણ ની આ ચરમસીમા પર એક જ વ્યાકરણ અથવા એક જ શબ્દકોષ નથી હોતો પણ એ ભાષાના અનેક વ્યાકરણ અને અનેક શબ્દકોષ બની જાય છે. વાસ્તવમાં આ વિષયનો પોતાનો શબ્દ કોષ અલગથી લખાવા લાગે છે.

પ્રમાણભૂતીકરણની પ્રક્રિયા સામાજિક શોષણની પ્રક્રિયાથી જોડાયેલી છે. થાય છે અવું કે કોઈ પણ સામાજમાં પ્રચલિત અનેક ભાષાઓ માંથી કોઈ એક ને પસંદ કરવાનું એના આધાર પર છે કે કોણ શક્તિશાળી છે, કોની પાસે વધારે પૈસો છે, કોની પાસે રાજનીતિક શક્તિ છે.

પાઠના પ્રશ્નો

- (૧) પ્રમાણભૂત ભાષા સામાન્ય રીતે સમાજના એ વર્ગની હોય છે. જે માં હોય છે.
- (૨) પ્રમાણભૂતીકરણની પરંપરાગત પ્રક્રિયા સામાજિક શોષણથી કેવી રીતે જોડાયેલ છે ?
.....
.....
.....
- (૩) ભાષાની એ પ્રકૃતિ છે કે તે નિરંતર બદલતી રહે છે. તો પછી ભાષાનું પ્રમાણભૂતીકરણ ક્યાં સુધી ઉચીત છે ? આપનો વિચાર રજૂ કરો.
.....
.....
.....

નોંધ

૧.૫ ભાષાનું મનોવિજ્ઞાનીક પાસું :-

એ તો નક્કી છે કે ભાષાને માણસના મસ્તિષ્ક જોડે કોઈને કોઈ ગાઢ સંબંધ જરૂર છે. સામાન્ય રીતે એવું જોવામાં આવ્યું છે કે માથાના કોઈ ખાસ ભાગમાં ઈજા થવાથી બાકી બધું તો બરાબર રહે છે પણ કેટલીક વાર બોલવાનું અસ્તવ્યસ્ત જાય છે. કેટલીક વાર શબ્દ-નિર્માણ પ્રક્રિયા માં પરેશાની થઈ જાય છે તો કેટલીક વાર વાક્ય બનાવવામાં તકલીફ પડે છે.

બીજી વાત એ છે કે કદાચ દરેક બાળક ભાષાનું એક સાર્વભૌમિક સ્વરૂપ લઈને જન્મ લેતો હોય છે. જેવી રીતે આપણે જોવાની, સાંભળવાની અને ચાલવાની શારીરીક તથા માનસીક તૈયારી સાથે જન્મ લઈએ છીએ. તેવી જ રીતે કદાચ ભાષાની એક છાપ આપણાં મસ્તિષ્કમાં રહે છે. સંસારની દરેક ભાષાઓમાં સંજ્ઞા, ક્રિયા, વિશેષણ, જેવા આ શબ્દોના સમુહ જોવા મળે છે. બધા માં કર્તા, કર્મ, જેવા સંબંધ અને દરેકમાં કોઈને કોઈ એવી રીત અવશ્ય હોય છે. જેનાથી વિશેષણ અને સંજ્ઞામાં અથવા કર્તા અને ક્રિયામાં સંબંધ દર્શાવી શકાય. એ પણ સાચું છે કે સંસારનો દરેક બાળક (જો તેને મગજ આધારીત કોઈ બીમારી ના હોય) ત્રણ-ચાર વર્ષની ઉંમરમાં તેની આસ-પાસ બોલાતી બધી ભાષાઓ શીખી જાય છે. જેવું કે તમે ઉપર ૧.૪ માં જોયું તેમ ભાષાની સંરચના એક સાથે કેટલાય સ્તર પર નિયમબદ્ધ, સુવ્યવસ્થિત અને જટીલ છે. જો આપણે કોઈ સાર્વભૌમિક વ્યાકરણની કલ્પના ન કરીએ તો ભાષાને આટલી સરળતાથી, આટલી સ્વભાવિક રીતે આટલી નાની ઉંમરમાં શીખવાનું સંભવ નથી લાગતું. તમે જોયું હશે કે બાળકો કોઈ પણ રીતે તેની પોતાની ભાષામાં કોઈ ભુલ કરતા નથી અને જો ભુલથી પણ તેમનાથી ખોટું વાક્ય બોલાઈ જાય તો તેઓ તરત જ સુધારી લે છે.

‘સ્કુટર’ ને બાળકો કુટર અને ગર્મ ને ગરમ જ કહેશે. વાક્ય ના સ્તર પર નાના બાળકો શરૂઆતમાં જટીલ વાક્યો બોલી નથી શક્તા અને પોતાની વાત કરવા માટે કેટલાક એવા શબ્દોનો ઉપયોગ નથી કરતા જેના વગર એમનું કામ ચાલી શકે. ઉદાહરણ તરીકે ‘આજે મારે સ્કુલે જવું છે’ એવું કહેવાને બદલે ‘કુલ જવું’ કહે છે.

ઉપર કરેલી કેટલીક વાતો ભાષાના કેટલાક મનોવિજ્ઞાનિક પ્રશ્નો તરફ ઈશારો કરે છે. બાળકો એક જન્મ જાત ભાષાની ક્ષમતા લઈ જન્મ લે છે. જે તેમના સામાજિક ઢાંચામાં પ્રવેશ તા જ એક સમૃદ્ધ અને જટીલ ભાષાનાં રૂપમાં ખીલી ઉઠે છે. આ જન્મ જાત ક્ષમતામાં એક સાર્વભૌમિક વ્યાકરણની છબી હોય છે અને ભાષા શીખવાની યાત્રામાં બાળક એક પુર્વ વિદિત ક્રમમાં થી પસાર થાય છે.

પાઠના પ્રશ્નો

- (૧) (ક)બાળકોમાં ભાષા શીખવાની ક્ષમતા હોય છે.
(ખ)દરેક બાળક ભાષાનું એક સ્વરૂપ લઈને જન્મે છે.
- (૨) માથાના કોઈ એક ખાસ ભાગમાં ઈજા થવાથી ભાષા સંબંધી કઈ-કઈ સમસ્યાઓ આવી શકે છે?

.....

.....

.....

નોંધ

ભાષા શું છે ?

(૩) બાળકો જન્મ સાથે જ ભાષાની ક્ષમતા લઈને જન્મે છે. તો શું બાળકનાં જન્મતાની સાથે જ તેને જંગલમાં એકલું મુકી દેવામાં આવે તો ભાષા શીખી જશે ? જો ના તો જન્મજાત ક્ષમતા હોવા છતાં ભાષા શીખવા માટે શું જરૂરી છે ?

.....
.....
.....

(૪) ભાષા શીખવાની ઔપચારીક અને સ્વાભાવિક રીતમાં શું તફાવત છે ?

.....
.....
.....

૧.૬ ભાષાનું સામાજિક પાસું :-

ભાષા અને સામાજિક વિશે આપણે પહેલા પછ ચર્ચા કરેલ છે. જ્યારે બાળક ભાષા શીખે છે ત્યારે તે ફક્ત ભાષાગત પ્રવિણતા જ હાંસલ નથી કરતો પરંતુ સમાજમાં ભાષાનો પ્રયોગ કેવી રીતે કરવો તે પણ શીખે છે. વ્યક્તિ, સ્થાન અને વિષય પ્રમાણે ભાષા કેવી રીતે બદલાય છે, તે બાબત બાળકો બહુ જલ્દી શીખી જાય છે. એવી જ રીતે અલગ-અલગ સંદર્ભમાં વપરાતી અલગ-અલગ ભાષાના રૂપને તે સમજી પણ જાય છે અને એવી ક્ષમતા પણ પ્રાપ્ત કરે છે કે તે બધાને કેવી રીતે સમજવાની છે.

એક સાર્વભૌમિક વ્યાકરણ હોવા છતા પણ બાળક એ જ ભાષા શીખે છે. જે તેના ઉછેર દરમ્યાન આસ-પાસ બોલાય છે. એટલું જ નહિ તે એ ભાષા ના માધ્યમથી જ તેના સમાજના ઈતિહાસ રીતી-રીવાજ અને સંસ્કૃતિ ને પણ આત્મસાત કરે છે. દરેક બાળકને એ શીખવું પડે છે કે કઈ પરિસ્થિતિમાં કયા સમયે કયા માણસ સાથે કેવી રીતે વાત કરવી જોઈએ. વાસ્તવમાં આપણા શબ્દોની પસંદગી અને આપણી ભાષા શૈલી નિમ્નલીખીત વાત પરથી નક્કી થાય છે. વાત-ચીત નો સંદર્ભ, જે વ્યક્તિ થી આપણે વાત કરી રહ્યા છીએ, જે જગ્યાએ વાત કરી રહ્યા છીએ, અને જે વિષય પર કરી રહ્યા છીએ. તમે જેવી રીતે તમારા ઘરમાં ખાવા-પીવા ના વિષયમાં તમારી માતા જોડે વાત કરી રહ્યા છો તેવી રીતે તમારા સ્કૂલની વાંચન લેખનની વાત-કરી ના કરી શકો. જે શબ્દ અને વાક્ય સંરચનાઓ તમે તમારા દોસ્તો, સહકર્મીઓ સાથે ઉપયોગમાં લો છો તે તમારા વિદ્યાર્થીઓ વગેરે જોડે ઉપયોગ માં ના લઈ શકો.

સામાજિક વિવિધતાની એક ઝલક આપણને ભાષામાં પણ જોવા મળે છે. કેટલીક વાર એક જ સમાજમાં રહેવા વાળા અલગ-અલગ જાતી અને વર્ગ સમુહો માં ઘણું અંતર હોય છે. એવી રીતે ભૌગોલીક રીતે પણ દરેક ૧૫-૨૦ કિલોમિટર ના અંતરે રહેવાવાળા સમુહ માં પણ ભાષાઓમાં અંતર હોય છે. એ સાચું છે કે આ અંતર વાક્ય રચનાની રીતે બહુજ ઓછું અને ધ્વનિ સંરચનાના સંદર્ભમાં સૌથી વધારે હોય છે. આ ધ્વનિ સંરચના (બોલી) ના આધાર થી જ કોઈપણ એ બતાવી શકે છે કે તમે આ ગામના નહિ પણ પેલા ગામના છો.

દિલ્હી માં જ કેટલાક લોકો 'મજા' કહે છે તો કેટલાક લોકો જફર કહે છે. આવા ઉચ્ચારણોના તફાવત થી જ લોકો કેટલીક રીતનો નિષ્કર્ષ નિકાળે છે. જેમ કે આ ભણેલો-ગણેલો નથી, લાગે છે કે ગરીબ ખાનદાન નો છે, કદાચ એ જુની દિલ્હી તરફ ગયેલો નથી વગેરે..... તમે સ્કુલને 'ઈસ્કુલ' અથવા 'સ્કુલ' બોલો તો એ તમારા વિશે ઘણું બધું કહી જાય છે. એવી રીતે ભાષાની વિવિધતા સામાજિક વિવિધતા થી પ્રત્યક્ષ રુપથી હળી-મળી ગયેલ છે.

જેમ કે આપણે બીજા એકમમાં જોઈશું કે ભારત બહુભાષિત દેશ છે. અહિં ના સમાજ માટે એ વાત સામાન્ય છે કે એક જ વ્યક્તિ એક જ દિવસમાં અલગ-અલગ ક્ષેત્રોમાં અલગ-અલગ ભાષા બોલે છે. એ સામાન્ય વાત છે કે તમારી શાળા અંગ્રેજી માધ્યમની છે તો તમારા વર્ગમાં મેવાડની છોકરી ભણતી હશે તો ઘરમા મેવાડી બોલશે, તેની સહેલીઓ સાથે હિન્દીમાં અને તમારી સાથે અંગ્રેજીમાં બોલશે. એ પણ શક્ય છે કે તે તેના ઘરમાં અને મંદિરમાં પુજા-પાઠ સંસ્કૃતમાં કરતી હોય. અલગ-અલગ ક્ષેત્રોમાં અલગ-અલગ ભાષાઓ વાપરવાની પ્રવૃત્તિ સામાન્ય રીતે બહુભાષિત માનવામાં આવેલ દેશોમાં જ પ્રચલિત નથી એવા દેશો જે સામાન્ય રીતે એક-ભાષી માનવામાં આવે છે એમાં પણ પોતાના ક્ષેત્ર અનુસાર લોકો ભાષામાં નિરંતર શૈલી પરિવર્તન કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે અમેરીકાની શેરીઓમાં બોલાતી અંગ્રેજી ત્યાંની શાળાઓમાં બોલાતી અંગ્રેજી થી બિલકુલ અલગ છે.

પાઠના પ્રશ્નો

(૧) દરેક ૧૫-૨૦ કિલોમિટરના અંતરે રહેવા વાળા સમુહમા ભાષામાં અંતર કયા સ્તર પર હોય છે.

(ક) વાક્યના આધારે (ખ) શબ્દના આધારે

(ગ) બોલી (ધ્વની) ને આધારે (ઘ) સંવાદના આધારે

(૨) ભાષાની વિવિધતા સામાજિક વિવિધતાથી પ્રત્યક્ષરુપથી હળી-મળી ગયેલ છે. કેવી રીતે ?

.....

.....

.....

(૩) વાત - ચીત દરમ્યાન શબ્દોનો ઉપયોગ અને ભાષા શૈલી કઈ વાતો ઉપર આધાર રાખે છે .

.....

.....

.....

૧.૭ ભાષા અને સાહિત્ય

આમ તો ભાષા દરેક રૂપમાં સાર્થક છે. બીજાની વાત સાંભળી સમજવામાં, બોલીને પોતાની વાત સમજાવવા અથવા વાંચવામાં પણ સાહિત્યમાં ભાષાનું જે રૂપ આપણી સામે આવે છે તે સાચેજ અનોખું છે. કવિતા, વાર્તા, નાટક વગેરેમાં ભાષાની જે છાપ જોવા મળે છે તેનું વિશ્લેષણ ભાષા

નોંધ

ભાષા શું છે ?

વૈજ્ઞાનિકો માટે કાયમ એક પડકાર હોય છે. સાહિત્યમાં આવેલ ભાષાની બોલી, શબ્દ, વાક્ય અને સંવાદના સ્તર પર વિશ્લેષણ કરવાથી જ ખબર પડે છે કે સામાન્ય ભાષા અને સાહિત્ય ની ભાષામાં શું અંતર હોય છે. જો તમે કરત કરત અભ્યાસ જડમિત હોત સુજાન ને આમ ગદ્ય ની ભાષામાં લખો તો તમને અંતરનો ખ્યાલ આવશે. ખાસ કરીને આ અંતરનું મહત્વનું કારણ સાહિત્યની ભાષામાં ભાષા સંબંધી કેટલાક કલાત્મક ઉપકરણો જેમ કે ઉપમા, રૂપક, પર્યાયવાચી, અનુકરણાત્મક શબ્દ વગેરેનો પ્રયોગ છે. આ પ્રયોગથી શબ્દ અને અર્થ બંનેમાં ચમત્કાર ઉદ્ભવે છે. ઉપમા નો અર્થ છે બે અલગ વસ્તુઓ અથવા બે અલગ વ્યક્તિઓ ના વચ્ચે સમાન ગુણધર્મ ના આધાર પર સમાનતા દર્શાવવી. જેમ કે કાશ્મીર સ્વર્ગ જેવું સુંદર છે. અહિંયા કાશ્મીર (ઉપમેય) ને સુંદરતામાં સ્વર્ગ (ઉપમા) ના જેવું દર્શાવેલ છે. 'રૂપક' માં બે અલગ વસ્તુઓ અથવા વ્યક્તિઓના વચ્ચે ભેદ-રહિત સંબંધ ને બતાવવામાં આવે છે. જેમ કે કાશ્મીર સ્વર્ગ છે. અહિંયા કાશ્મીર અને સ્વર્ગ માં કોઈ ભેદ બતાવેલ નથી. સમાનાર્થી અથવા પર્યાયવાચી શબ્દોનો અર્થ છે. રુપની દ્રષ્ટીએ ભલે બંને અલગ હોય પણ અર્થની દ્રષ્ટીથી લગભગ સમાન છે. જેમ કે પુત્રી, તનયા, તનુજા, આત્મજા, પુત્રી, કન્યા, દુહિતા, સુતા, છોકરી વગેરે. અનુરકણાત્મક અથવા ધ્વનિ (બોલી) અનુકરણવાળા શબ્દ (onomatopia) એવા શબ્દોને કહે છે જે વિભિન્ન પ્રકારની ધ્વનિ (બોલી) પર આધારિત હોય છે. જેમ કે ઘટાઘટ (ઘટાઘટ દુધ પી ગયો), સરપટ (રાહુલ સરપટ ભાગ્યો), ઝટપટ (ઝટપટ અહિંયા આવો) વગેરે. આ શબ્દોનો પ્રયોગ વાક્યમાં ક્રિયા વિશેષણના રૂપમાં થાય છે.

ભાષા સંબંધી આ કલાત્મક ઉપકરણો ના પ્રયોગ થી ભાષા માં નવીનતા અને વિશિષ્ટતા નો સમાવેશ થાય છે. જેનાથી આમ બોલ-ચાલ ની ભાષા તથા સાહિત્યની ભાષા માં અંતર પેદા થાય છે. એકમ ૭ માં આ ઉપકરણો પર વિસ્તારથી વાત કરેલ છે.

પાઠગત પ્રશ્નો

(૧) 'પુત્રી' નો પર્યાયવાચી આમાંથી કયો નથી ?

- (ક) તનુજા (ખ) આત્મજા
(ગ) અનુજા (ઘ) તનયા

(૨) ઉપમા, રૂપક અને અનુરકણાત્મક અથવા ધ્વનિ અનુકરણાત્મક વાળા શબ્દોના બે-બે ઉદાહરણ શોધીને લખો.

.....
.....
.....

(૩) ઉપમા અને રૂપક માં અંતર સ્પષ્ટ કરો.

.....
.....
.....

૧.૮ ભાષામાં પ્રવિણતા

આપણે ક્યારે કહી શકીએ કે કોઈ વ્યક્તિ ભાષામાં પ્રવિણ થઈ ગયા. આ વાતના બે પક્ષ છે એક તો એ કે એક દ્રષ્ટિકોણથી પોતાની ભાષામાં ચાર વર્ષની ઉંમરનો બાળક પુર્ણ રૂપથી પ્રવિણ હોય છે. બીજો પક્ષ એ છે કે તમે ક્યારેય પણ કોઈપણ ભાષામાં સંપુર્ણ રીતે પ્રવિણ થઈ શકતા નથી. એ પણ વિચારવા જેવું છે કે તમે તમારી આસપાસ બોલાતી તમારા પરિવારની અને તમારા સમાજની ભાષા શીખી રહ્યા હોય અથવા પોતાના શહેરમાં બોલાતી કોઈ બીજી ભાષા શીખી રહ્યા હોય અથવા કોઈ વિદેશી ભાષા પણ શીખી રહ્યા હોય.

ભાષા શીખવાની બે મુખ્ય પરિસ્થિતિઓ માનવામાં આવે છે. સ્વભાવિક અને ઔપચારિક. સ્વભાવિકનું તાત્પર્ય એવી પરિસ્થિતિ સાથે છે જેમાં સમાવિત બાળકો કોઈના પણ શીખવ્યા વગર તેમની આસપાસની ભાષા જાતે શીખી લે છે. સ્વભાવિક રૂપથી ભાષા શીખવાની પ્રક્રિયા માં કોઈ માં-બાપ અથવા સાગાસંબંધી ઔપચારિક રીતે બેસીને તેમના બાળકોને ભાષા નથી શીખવતા અને તેમની ભાષા શીખવાની પ્રક્રિયાની ચિંતા પણ નથી કરતા. આ પરિસ્થિતિમાં તેમની ભુલો પર હસતા નથી પણ પ્રેમ થી આવી વાતોની તેમના મિત્રો જોડે આપલે કરે છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે છતાં પણ બાળકો બહુ જ સહજતાથી ભાષા શીખી જાય છે. ઔપચારિક પરિસ્થિતિમાં વર્ગ વગેરેનો માહોલ હોય છે, શિક્ષકો હોય છે, પુસ્તકો હોય છે તથા ભાષા શીખવાના કેટલાક અન્ય સાધનો પણ હોય છે. જેવા કે રેડીયો, સી. ડી. પ્લેયર તથા ભાષા-પ્રયોગશાળા. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આપણા પ્રયત્નો પછી પણ બાળકો આ ભાષાને એટલી પ્રવીણતાથી નથી શીખી શકતા જેટલી કે એ સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિમાં શીખે છે. હા એ જરૂર સત્ય છે કે બાળકો ને નાની ઉંમરમાં જ ખાસ કરીને ૫-૬ વર્ષની ઉંમરના પહેલા એવા સમાજમાં લઈ જવામાં આવે જ્યાં એ ભાષાનો પ્રયોગ સ્વાભાવિક રીતે થતો હોય તો બાળક ફરીથી બહુજ સહજતા અને સરળતાથી બીજી અથવા ત્રીજી ભાષા શીખી લે છે. આ બધી બાબતો પર ત્રીજા એકમમાં વિસ્તાર થી ચર્ચા થશે.

જ્યાં સુધી ભાષામાં પ્રવિણતા નો સવાલ છે. આપણે પ્રવિણતાનું મુલ્યાંકન સામાન્ય રીતે સાંભળવું, બોલવું, વાંચવું, લખવું વગેરે જેવા ટુકડાઓમાં કરતા આવ્યા છીએ. જ્યારે આપણે ખુબ સારી રીતે જાણીએ છીએ કે ભાષાનો પ્રયોગ ટુકડાઓમાં નહિ પણ આ કૌશલ્યની સમગ્રતામાં હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે તમે કોઈ ડોક્ટરને ફોન કરો છો કારણ કે તમારે કોઈ દવાનું નામ પુછવું છે. ડોક્ટર જોડે વાત કરતી વખતે તમે સાંભળી પણ રહ્યા છો, બોલી પણ રહ્યા છો, અને લખી પણ રહ્યા છો, અને વાંચી પણ રહ્યા છો એટલે કે ચારેય કૌશલ્યનો એક સાથે પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે એટલા માટે ભાષામાં પ્રવિણતાનું આકલન અને મુલ્યાંકન આ કૌશલ્યની સમગ્રતામાં હોવું જોઈએ. દસમા એકમમાં આપણે આ વિષય પર વિસ્તારથી ચર્ચા કરીશું

અહિંયા પ્રવિણતા ની બાબતમાં એટલું જ કહેવું યોગ્ય લાગશે કે દરેક બાળક પોતાની બોલચાલની ભાષામાં શાળામાં જતા પહેલા જ પ્રવિણ હોય છે. ભાષામાં આ પ્રવિણતા તેને બીજા કોઈપણ પ્રયત્ન વગર જ ઘરેલું વાતાવરણમાંથી જ મળી જાય છે

નોંધ

ભાષા શું છે ?

પાઠના પ્રશ્નો

(૧) ભાષા શીખવાની ઔપચારીક રીતમાંથી નિચેના માંથી કયુ સામેલ નથી ?

(ક) શિક્ષક (ખ) ભાષા પ્રયોગશાળા

(ગ) શાળા (ઘ) ઘરેલું વાતાવરણ

(૨) ભાષા શીખવાની કઈ બે મુખ્ય પરિસ્થિતિ માનવામાં આવે છે ?

.....

.....

.....

(૩) બાળકો તેમની માતૃભાષામાં પ્રવિણતા કેવી રીતે મેળવે છે ?

.....

.....

.....

(૪) ભાષામાં પ્રવિણતાનું મુલ્યાંકન કયા આધાર પર થવું જોઈએ ?

.....

.....

.....

૧.૯ સારાંશ

- ભાષા કેવળ વાતચીતનું માધ્યમ માત્ર નથી કે નથી માત્ર શબ્દકોશ કે વ્યાકરણનો સંયોગ .
- ભાષા એક માણસ ની ઓળખાણ છે. ભાષાથી જ વક્તાના વ્યક્તિત્વની પુરી જાણકારી મળે છે.
- ભાષા કોઈ સમાજમાં રહેતી વ્યક્તિઓના પરસ્પર સંબંધોને દર્શાવે છે. અને બધાજ પ્રકારની સામાજિક-આર્થિક, ઉંચ-નીચ વગેરે દર્શાવે છે.
- સંસારના કોઈ પણ ભાગમાં રહેતો બાળક ચાર વર્ષની ઉંમર સુધીમાં ભાષાની દ્રષ્ટિ એ પુષ્ટ થઈ જાય છે. એ ભાષાની આધારભુત શબ્દાવલી અને વાક્ય રચના ના મુખ્ય નિયમો શીખી જાય છે.
- દરેક ભાષા વ્યાકરણ યુક્ત હોય છે. તથા ધ્વનિ(બોલી), શબ્દ, પદ , વાક્ય તેમજ સંવાદ ના સ્તર પર બધી જ રીતે નિયમબદ્ધ હોય છે. ભાષાની આ બધી એકમોની એક સુનિયોજીત વ્યવસ્થા હોય છે. જેની અવગણના ન કરી શકાય
- ભાષા પરિવર્તન શીલ છે. એક પેઢીથી બીજી પેઢીની ભાષા થોડિક જુદી પડે છે.

- દરેક ભાષાની પોતાની ધ્વનિ (બોલી) વ્યવસ્થા હોય છે પણ સ્વર વ્યંજન બધામાં હોય છે. જે એક નિશ્ચિત ક્રમમાં ભાષામાં જોડાયેલ રહે છે. લગભગ દરેક ભાષામાં શબ્દની શરૂઆતમાં સ્વરથી પહેલા સામાન્ય રીતે ત્રણ થી વધારે વ્યંજન ધ્વનિ નથી આવતા.
- ભાષાના પ્રમાણભૂતતાની પરંપરાગત પ્રક્રિયા સામાજિક શોષણની પ્રક્રિયાથી જોડાયેલી હોય છે. કારણ કે આ આખી પ્રક્રિયા જેના હાથમાં લાકડી તેની ભેંસ જેવી કહેવત પર આધારીત હોય છે.
- દરેક બાળક ભાષાનું એક સાર્વભૌમિક સ્વરૂપ લઈને પેદા થાય છે. બાળકોમાં ભાષા શીખવાની જન્મજાત ક્ષમતા હોય છે અને તે આજુબાજુની ભાષા શીખી લે છે. તેમને જરૂર હોય છે ફક્ત એક અનુકૂળ અને ઉચિત ભાષા માહોલની.
- બાળક કેવળ ભાષાગત પ્રવિણતા જ નથી મેળવતો પણ સમાજના અલગ-અલગ સામાજિક સંદર્ભમાં તેનો પ્રયોગ કરવાની ક્ષમતા પણ કેળવે છે.
- કલાત્મક ઉપકરણો ના પ્રયોગ ને લીધે સાહિત્યની ભાષા અને રોજંદા બોલચાલની ભાષામાં અંતર હોય છે.
- ભાષામાં પ્રવિણતાનું આકલન તથા મુલ્યાંકન સાંભળવું, બોલવું, વાંચવું તથા લખવું આ ચારેય કૌશલ્યના સમનવયથી થવું જોઈએ.

૧.૧૦ સંદર્ભ ગ્રંથ / કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો.

- Agnihotri, R.K. (2007) Hindi : An Essential Grammar. London Routledge.
- Aitchison, J. (1979). The Articulate Mammal : An Introduction to Psycholinguistics. London : Hutchinson & Co.
- Aitchison, J. (2003). Teach Yourself Linguistics. London: Hodder & Stroughton Ltd.
- Pinker, S. (1994). The Language Instinct. London: Allen Lane.
- Srivastava R.N. (1983) Bhashaashaashtra ke Suutradhaar Delhi National Publishing House.
- Vandyopadhyay, P. and Agnihotri, R.K. (2000) Bhaashaa: Bahubhaashitaa aur hindii Delhi Shilalekh.

૧.૧૧ એકમના અંતે સવાલો

- ૧ શું ભાષા અને સમાજ એકબીજાને પ્રભાવિત કરે છે ? ઉદાહરણ સહિત સ્પષ્ટ કરો.
- ૨ બહુભાષિતા વિશે તમે શું સમજો છો? તમે બહુભાષિ છો?
- ૩ ભાષા ધ્વનિ, શબ્દ, વાક્ય અને વિચાર ના સ્તર પર નિયમબદ્ધ છે. કેટલાક ઉદાહરણો આપી સ્પષ્ટ કરો.

નોંધ

ભાષા શું છે ?

- ૪ હિન્દીના કેટલાક શબ્દ સમુહમાં ઈ લગાવવાથી તે શબ્દ સંજ્ઞાથી વિશેષણ બની જાય છે. જેમ કે સરકાર-સરકારી, અપરાધ-અપરાધી આજ રીતે સંજ્ઞાથી વિશેષણ બનાવવાના કેટલાક બીજા નિયમો દર્શાવો.
- ૫ ભાષાના પ્રમાણભૂતીકરણના કયા-કયા ક્રમ છે? વિસ્તારથી સમજાવો.
- ૬ વ્યક્તિ, સ્થાન, સમય અને વિષય પ્રમાણે ભાષા કેવીરીતે બદલાય છે? ઉદાહરણ સહિત સ્પષ્ટ કરો.
- ૭ સાહિત્ય ની ભાષા અને સામાન્ય વાત-ચીતની ભાષામાં શું અંતર છે?
- ૮ ભાષામાં પ્રવિણતા મેળવવા ઉંમર અને ઉછેરની શું ભુમિકા બને?

સોંપેલકામ (Activity)

- સામાન્ય રીતે ઘરની ભાષા અને શાળાની ભાષા અલગ-અલગ હોવાથી ભાષા શીખવામાં બાળકો ને તકલીફ થાય છે. તમે બાળકો નું અવલોકન કરી તેમની તકલીફો ની યાદી બનાવો.
- શું તમને લાગે છે કે બાળક શાળાની ભાષાને મળતી ભાષા જ ઘરે શીખે છે તેમને પણ શીખવાની પ્રક્રિયામાં એવી જ તકલીફો આવતી હશે? અવલોકન કરી યાદી બનાવો.
- ચાર વર્ષનું બાળક ભાષાની દ્રષ્ટી એ પુષ્ટ બની જાય છે. આ વાત ને સાબિત કરવા માટે ચાર વર્ષના એક બાળક સાથે વાત-ચીત કરો. એ જે વાક્ય બોલે તેનું વ્યાકરણ ની દ્રષ્ટીથી વિશ્લેષણ કરો.

નોંધ

એકમ ૨ ભારતીય ભાષાઓ.

સંરચના

- ૨.૦ પરિચય
- ૨.૧ શીખવાનો ઉદ્દેશ
- ૨.૨ ભારતમાં બહુભાષિતા
 - ૨.૨.૧ ભારતનું બહુભાષિત દશ્ય
 - ૨.૨.૨ ભારતમાં અલગ અલગ ભાષા પરિવાર અને ભારત એક ભાષાનુ ક્ષેત્ર.
- ૨.૩ ભાષા વિશે બંધારણ શું કહે છે.
- ૨.૪ ભારતીય ભાષા શ્રેણીઓ.
 - ૨.૪.૧ અનુસુચિત ભાષાઓ.
 - ૨.૪.૨ પ્રાદેશિક ભાષાઓ અને માતૃભાષા.
 - ૨.૪.૩ શાસ્ત્રીય ભાષાઓ.
 - ૨.૪.૪ બોલી અને ભાષા વચ્ચે તફાવત.
- ૨.૫ ભારતમાં હીન્દી ભાષાનું સ્થાન
- ૨.૬ ભારતમાં અંગ્રેજી ભાષાનું સ્થાન
- ૨.૭ ભારતમાં ભાષા શિક્ષણ નીતિ.
 - આયોગ તેમજ વિવિધ સમિતિયોની જોગવાઈ
 - ત્રિભાષા સૂત્ર
 - એન.સી.એફ. ૨૦૦૫ નો દ્રષ્ટીકોણ
- ૨.૮ સારાંશ
- ૨.૯ સંદર્ભગ્રંથ / કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- ૨.૧૦ એકમના અંતે સવાલો.

૨.૦ પરિચય

એક ગીત તમે તો સાંભળેલુ જ હશે.
 અંગ્રેજી માં કહે છે કે આઈ લવ યુ
 ગુજરાતીમાં બોલું તને પ્રેમ કરુ છું.
 બંગાળી મે કહેતે અમી તુમાકે ભાલો વાસી
 और पंजाबी मे कहेते है, तेरे बीन मर जावा, में तेनुं प्यार करना, तेरे जैयो नैयो लबनाकु

નોંધ

ભારતીય ભાષાઓ

આ ગીત આપણને ભારતના બહુભાષિત પરિદેશ્યની ઝલકથી તો ભરી દે છે. તમે ક્યારેય વિચાર્યું છે કે ભારતમાં કટલી ભાષાઓ હશે? ૧૫-૨૦ તો તમે ગણેલી જ હશે. આ પણ પુરતી નથી. આ યાદી તો બહુ લાંબી છે અને તે નાની યાદીઓ મળીને બનેલી છે. આ એકમમાં આપણે ભારતની અલગ અલગ ભાષાઓ તથા તેની બહુભાષિત સંસ્કૃતિનો વિસ્તારથી અભ્યાસ કરવાનો છે.

એવું માનવામાં આવે છે કે વિશ્વમાં લગભગ પાંચ હજાર ભાષાઓ બોલાય છે. તેમાંથી એક તૃતીયાંસ ભાષા ભારતમાં બોલાય છે. એટલે કે આશરે ૧૬૦૦ ભાષાઓ અહિંયાં બોલાય છે. ૧૯ તથા ૨૦મી શતાબ્દિ સુધી આ ભાષાની વિવિધતાને એક સમસ્યાના સ્વરૂપમાં જોવામાં આવતી હતી. અને તેને હલ કરવાની કોશીસ પણ થતી રહી છે. પણ ભાષાની આ પ્રકારની વિવિધતાને પાછળના કેટલાક વર્ષોથી એક સંપતિ માનવામાં આવી રહી છે. અને સમાજ તેમજ સ્વયં ભાષાના વિકાસ માટે આ સંપતિને સાચવવાની કોશીસ થઈ રહી છે. આગળ આપણે આ મુદ્દા પર વિસ્તારથી ચર્ચા કરીશું.

આ સાથે આપણે ભારતની નીતિ વિષે પણ વાત કરીશું. પ્રશાસન, શિક્ષણ, ન્યાયાલય કાર્ય, એકબીજા જોડે સંવાદ વગેરેમાં ભાષાના સંબંધમાં આપણી શું નિતિ છે તેની ચર્ચા કરીશું. સમય સમયે બનેલી ભાષા, શિક્ષણ નીતિઓને પણ સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું અને બંધારણીય જોગવાઈઓ પર પણ વિચાર કરીશું.

આમતો ભારત એક બહુભાષિત દેશ છે, છતાં પણ રાષ્ટ્રીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં બે ભાષાઓ હિન્દી અને અંગ્રેજીનું મુખ્ય સ્થાન છે. એટલે કે વર્તમાન અને ઐતિહાસિક દ્રષ્ટીથી આ બંને ભાષાઓનું સ્થાન અને સ્થિતિ બંને સમજવા આવશ્યક છે. આ મુદ્દા પર પણ આપણે વિસ્તાર થી વાત કરીશું.

૨.૧ શીખવાનો ઉદ્દેશ

આ એકમ વાંચ્યા પછી તમે

- ભારતની ભાષાકીય વિવિધતા કે ભાષાની સમૃદ્ધીને સમજી શકશો.
- ભારતની બહુભાષિતાનું વિશ્લેષણ કરી શકશો.
- ભારતને એક ભાષાના ક્ષેત્રના રૂપમાં જોઈ શકશો.
- અલગ અલગ ભાષા શ્રેણીઓ જેમ કે અનુસૂચિત ભાષાઓ, માતૃભાષાઓ, શાસ્ત્રીયભાષાઓ, બોલીયો વગેરેથી પરિચિત થઈ શકશો.
- સમય સમય પર બનેલ શિક્ષા નીતિઓમાં આવેલ ભાષાની સમજ અને રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટીથી અંગ્રેજી તથા હિન્દીની ઐતિહાસિક યાત્રા તથા વર્તમાન સ્થિતિને સ્પષ્ટ કરી શકશો.

૨.૨ ભારતમાં બહુભાષિતા

૨.૨.૧ ભારતનું બહુભાષિત પરિદેશ્ય

વિવિધતામાં એકતા આ સુત્ર તમે ઘણીવાર સાંભળેલું હશે. ભારતના સંદર્ભમાં આ વાક્ય એકદમ સાચું છે. અહીં કેટલાય પ્રકારની વિવિધતા છે જેમ કે ખાવા-પીવામાં, પહેરવેશમાં, ધર્મમાં, વ્યવહારમાં, રીત-રીવાજમાં. જો કે આ પ્રકારની વિવિધતા બહુ જ ઓછી જગ્યાએ જોવા મળે છે. પણ આ બધામાં ભારતની ભાષાની વિવિધતા સૌથી મુખ્ય છે. ભારતમાં લગભગ ૧૬૦૦ ભાષાઓ

બોલાય છે. આ ભાષાઓ ચાર અલગ અલગ ભાષા પરિવારોથી સંબંધિત છે. આ ભાષાકીય વિવિધતાને કારણે જ ભારત એક બહુભાષિત પ્રદેશ છે. બહુભાષિત અહિંયાનો એક અલગ અંદાજ છે. બહુભાષિતાનો એક સમગ્ર ચિતાર આપણને ૧૯૬૧ ની ભાષાની ગણતરીમાં જોવા મળે છે. આ ગણતરીમાં કુલ ૧૬૫૨ માતૃભાષાઓ ગણેલી છે, જેને ૧૯૩ ભાષાઓ અંતર્ગત વર્ગીકૃત કરેલ છે. આપણો દેશ ઘણી બધી રીતે બહુભાષિત છે. બહુભાષિતાનો એક પડાવ એ છે કે આપણા બંધારણની આઠમી યાદીમાં આજે ૨૨ ભાષાઓ બતાવેલ છે. પહેલા આ યાદીમાં ફક્ત ૧૪ ભાષાઓ હતી. ૧૪ થી ૨૨ થવું એ પણ આપણી બહુભાષિકતાની એક મજબુત ઓળખ છે. બહુભાષિતાનો એક પડાવ એ પણ છે કે આપણે ત્યાં સમાચાર પત્રો, સીનેમા, પુસ્તકો, ટી.વી., રેડિયો, શિક્ષણ, કચેરી અને કાર્યાલય વગેરેનું કામકાજ ઘણીબધી ભાષાઓમાં એક સાથે થાય છે. આ રીતે ભારતીય બહુભાષિતાના કેટલાક સ્વરૂપો છે.

મહદ્ અંશે પશ્ચિમના દેશો જે પોતાને એક ભાષી દેશ માને છે તેઓ આ પ્રકારની ભાષાની વિવિધતાને એક સમસ્યાના રૂપમાં જુવે છે અને તેને પછાત પણાની નીશાની તરીકે જોવે છે. પરંતુ બહુભાષિ હોવું વ્યક્તિગત અથવા સામાજિક સ્તર પર ભારત માટે સમસ્યાનો વિષય નથી. પણ આપણા માટે આ એક સંશોધનનું કામ કરે છે. અને આપણી સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિને દર્શાવે છે. બહુભાષિતા એક અર્થમાં સંસાધન પણ છે, કેમ કે જેને એકથી વધારે ભાષાઓ આવડે છે તેની ભાષાની પ્રવિણતા નિઃસંદેહ ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. સમાજ પ્રત્યે તેની દ્રષ્ટી પણ ઉદાર અને સ્પષ્ટ હોય છે. બહુભાષિતાનો ભાષાની પ્રવિણતા, શાળાકીય ઉપલબ્ધી, સંજ્ઞાત્મક નાજુક્તા અને સામાજિક સહિષણતા સાથે બહુજ નજીકનો સહ સંબંધ છે.

બહુભાષિતા ભારતના માટે કોઈ સમસ્યા નથી પણ એક સંપતિ છે. તમે કોઈ ગામડાની શાળામાં ભણાવતા હોય કે શહેરની. તમને તમારા વર્ગમાં એવા વિદ્યાર્થી ચોક્કસ મળશે જેઓ એકથી વધારે ભાષા જાણતા હશે અને બોલતા હશે. ઉદાહરણની રીતે જો તમે દિલ્હીની શાળામાં ભણાવતા હો તો તમારો કોઈ વિદ્યાર્થી તેના માતા-પિતાના ઘરમાં પંજાબીમાં મિત્રો સાથે હિન્દીમાં અને વર્ગખંડમાં અંગ્રેજી બોલશે. કારણ કે તેની માતૃભાષા પંજાબી હશે. પરંતુ તે જે સમાજમાં રહે છે તેની ભાષા હિન્દી તથા શિક્ષણનું માધ્યમ અંગ્રેજી છે. આજ રીતે તમે જો ઝારખંડના ગુમલાની કોઈ શાળામાં ભણાવતા હશો તો તમારા વર્ગખંડમાં કોઈ ઉડાંવ વિદ્યાર્થી તેના માતા-પિતાને ઘરે ઉડાવ મિત્રોમા પરંપરાગત ભાષામાં અને વર્ગખંડનમાં હિન્દી માં વાત કરશે.

આપણે એકમ ૧ માં જોયું, તેમ જો બાળક નાની ઉંમરમાં આ ભાષાથી પરિચિત થઈ જાય તો આ બધી ભાષાઓમાં અધિકાર સાથે વાતચીત કરી શકશે. જો બાળક શિક્ષણની ભાષા શાળામાં આવ્યા પછી શીખશે તો તેને તકલીફ વધારે પડશે. કારણકે, તે વખતે તેની ઉંમર ૫ થી ૬ વર્ષની હશે. અને જેમ આગળ જણાવ્યું તેમ ૪ થી ૫ વર્ષમાં બાળક તેની આસપાસની ભાષા સહજતાથી શીખી લે છે. પરંતુ તમારે એ સમજવું જરૂરી છે કે એક સામાન્ય ભારતીય બાળક બહુભાષિય હોય છે અને કેટલીય વાર તે આ ભાષાની ધ્વની (બોલી) અને શબ્દો ને એકબીજામાં ભેળવી દે છે. આ સ્વાભાવિક છે. તેનાથી તમારે નારાજ નથી થવાનું પરંતુ તેને સહજ રીતે બોલવા દેવા. સમયની સાથે તે સમજી જશે અને તેને યોગ્ય કરી લેશે. આનાથી બાળકની વાત સમજવામાં તેમને કે અન્યને કોઈ તકલીફ પડશે નહીં. ઉપર કરેલ ચર્ચાથી એ સ્પષ્ટ છે કે આપણી ભાષાની વિવિધતા આપણા માટે કોઈ સમસ્યા નથી કે નથી પછાતપણાની નિશાની. પણ આ આપણી ભાષાની સમૃદ્ધતાની સાબીતી છે.

નોંધ

ભારતીય ભાષાઓ

કોઈપણ દેશમાં બહુભાષિ કે એકભાષી હોવામાં તેની સાંસ્કૃતિક તથા ભાષાઓ પ્રત્યે તેની માનસીક્તાની પણ મુખ્ય ભુમિકા હોય છે. અમેરીકા મુખ્યત્વે અલગ અલગ મહાદ્વિપથી આવેલા લોકોનો દેશ છે. છતાં પણ તે પોતાને એકભાષિ દેશ સમજે છે. અમેરીકાનું બંધારણ એમ કહે છે કે એજ વ્યક્તિને અમેરીકન નાગરીકતા આપવામાં આવશે જેને અંગ્રેજી ભાષા આવડતી હશે. સાથે જ અંગ્રેજી સીવાયની ભાષા ભણાવવા માટે ત્યાં શાળા નથી. આ કારણથી જ બહારથી આવેલ વ્યક્તિઓ તેમની માતૃભાષા ભુલવા લાગ્યા. પણ ભાષાના સંદર્ભમાં ભારતની સ્થિતિ અમેરીકાથી એદદમ અલગ છે. દેશના ભાગલા પછી પાકીસ્તાનના સિંધિ-ભાષી લોકો ભારતમાં આવ્યા અને ૨૦૦૧ ની ગણતરી અનુસાર આજે ભારતમાં ૨૬, ૩૪, ૪૮૫ સિંધિ ભાષીઓ છે. એવીજ રીતે તિબેટના લોકો પણ બહારથી આવેલ છે. તેમ છતાં પણ ૨૦૦૧ની એ પ્રમાણે ૭૭૩૦૫ તિબેટી ભારતીય નાગરીક હોવા છતાં તિબેટીયન ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. ફારસી ભાષા ૧૧૦૬ ભારતીય પરિચયન, ૫૧૭૨૮ ભારતીય અરબી ભાષી છે. પાંડીચેરીમાં વસવાટ કરનારા ૨૫૮૩ ભારતીય તેમની માતૃભાષા ફ્રેંચ જણાવે છે. એ જ રીતે બર્મા, હિબ્રુ, લાઓશિયન વગેરે ભાષાઓ બોલવાવાળા પણ કેટલીક સંખ્યામાં છે અને આ બધી ભાષાઓ બોલવાવાળા લોકો મહદઅંશે દ્વિભાષી છે.

પણ આપણે એ ના ભુલવું જોઈએ કે ભારતમાં પણ કેટલીક ભાષાઓ લુપ્ત થતી જાય છે. અને કેટલીક આદીવાસી ભાષાઓ બોલવાવાળા બહુજ ઓછા છે. જેમ કે પોંડીચેરીની એક આદીવાસી ભાષા બોલવાવાળા લોકો ૧૦૦ થી ઓછા વધ્યા છે. ૨૦૦૧ થી લઈને ૨૦૧૧ની ગણતરીમાં પણ કેટલીક ભાષામાં બોલવાવાળાઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો છે.

આપણે જોયું છે કે ભાષાની વિવિધતા અથવા બહુભાષિતા ટકાવી રાખવામાં ભાષા પ્રત્યેનો આપણો દ્રષ્ટીકોણ બહુ મહત્વનો છે. કારણ કે તમે જો વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરશો તોજ તેઓ બધી ભાષાનો ઉપયોગ કરશે. અને પોતાની ભાષાને જીવંત રાખશે. જો તમે અને આપણે ભાષા પ્રત્યે ઉદાર રહિશું તો આસપાસની બધી ભાષાઓને જીવંત રહેવામાં અને વિકસવામાં સહયોગ મળે છે. એનાથી ઉલટું બીજી ભાષા પ્રત્યે અણગમો અથવા સંકુચિત માનસિકતા સંઘર્ષનું કારણ બને છે. ભારતમાં જ આપણને અલગ અલગ સ્થાન અને સમય પર ભાષાની ઉદારતા અને ભાષાની પારસ્પરિક સંકીર્ણતાના ઉદાહરણ જોવા મળે છે જેમ કે.

નાગા સમુદાયની ૨૧ ઉપજાતીઓના લોકો લગભગ એટલીજ ભાષાઓનો ઉપયોગ તેમની જાતીના માણસો સાથે સંવાદ માટે માટે કરે છે. પરંતુ એક ઉપજાતીના લોકો બીજી ઉપજાતીના લોકો સાથે સંવાદ માટે નાગામિજ ભાષાનો ઉપયોગ કરે તથા બહારના વ્યક્તિ (નાગાલોકો મણિપુરથી બહાર) સાથે સંપર્ક માટે હિન્દી અંગ્રેજીનો ઉપયોગ એ નાગા સમુદાયની ભાષાની ઉપઉદારતા છે. તેઓ કોઈ એક ભાષાના દાયરામાં બંધ નથી રહેતા અને આજ ઉદારતા તેમને બહુભાષિ બનાવે છે જ્યારે ગોવામાં ભાષાના નામ પર કોંકણી તથા મરાઠીમાં વિવાદ ચાલુ થયો છે. એવી જ રીતે કર્ણાટક રાજ્યના બેલગાંવમાં કન્નડ ભાષીઓ અને મરાઠી ભાષીઓ વચ્ચે ઝગડો થતો રહે છે. આપણે શિક્ષકો ફક્ત ભાષા શીખવવામાં નહીં. પણ ભાષા પ્રત્યેની સહિષ્ણુતા વધારવામાં વધારે યોગદાન આપી શકીએ છીએ. ભાષાના વિષયમાં આપણે સમજીને બાળકોને આપણે એક-બીજાની ભાષા શીખવામાં પ્રોત્સાહિતતો કરીશું જ સાથે સાથે ભાષા શીખવાના માધ્યમથી બહુ ભાષી પણ બનાવી શકીએ છીએ. ભારતના સંદર્ભમાં આ બહુ જ જરૂરી છે. ખાસ કરીને પ્રાથમિક સ્તરે.

અત્યાર સુધી આપણે એ ચર્ચા કરીકે ભારત એક બહુભાષિત દ્રષ્ટીવાળો દેશ છે. અને આ બહુભાષિતા કોઈ સમસ્યા નથી પણ આપણી એક વિશીષ્ટ સંપત્તિ છે. ભાષાકીય ઉદારતા આ સંપત્તિને

ટકાવવામાં સહાયરૂપ નીવડે છે, જ્યારે ભાષાની સંકુચિતતા આ સંપત્તિને નુકશાન પહોંચાડે છે. અર્થાત આપણે બધાએ ખાસ કરીને શિક્ષકોએ બધી ભાષાઓ પ્રત્યે સ્વસ્થ અને હકારાત્મક દ્રષ્ટીકોણ રાખવો જોઈએ.

૨.૨.૨. ભારતમાં વિવિધ ભાષા પરિવાર તથા ભારત એક ભાષાનું ક્ષેત્ર.

આપણે જોઈ ગયા કે ભારતમાં ભાષાની અનેક વિધતા છે. આમાંથી કેટલીક ભાષાઓમાં સમાનતા છે, સહઅસ્તિત્વ છે અને કેટલીકમાં અસમાનતા પણ છે. સામાન્ય રીતે સમાન ગુણધર્મ વાળી ભાષાઓ કોઈ એક ભાષા પરિવાર અંતર્ગત આવે છે. અથવા તો એમ કહીએ કે સમાન પ્રકૃતિ વાળી ભાષાઓ મળીને એક ભાષા પરિવારનું નિર્માણ કરે છે.

ભારત ભાષાની વિવિધતાના દ્રષ્ટીકોણથી તો અસાધારણ છે જ, ભાષા પરિવારોની વિવિધતાના દ્રષ્ટીકોણથી પણ અદ્ભુત છે. ભારતમાં મુખ્ય ચાર પ્રકારના ભાષા પરિવારો છે.

૧. આર્ય ભાષા પરિવાર (ઈન્ડો આર્યન)

૨. દ્રવિડ ભાષા પરિવાર (દ્રવિડિયન)

૩. તિબ્બતી બર્મન ભાષા પરિવાર

૪. ઓસ્ટ્રો એસિયાટીક અથવા મુંડા ભાષા પરિવાર

આ ભાષા પરિવારોની મુખ્ય ભાષા આ પ્રમાણે છે.

આર્યભાષા પરિવાર :- હિન્દી, ઉર્દુ, બાંગલા, અસમિયા (ઉચ્ચારણ અખમિયા કહે છે) સંસ્કૃત, પંજાબી, ગુજરાતી, મરાઠી, કોક્ણી, નેપાળી, ઉડિયા, કાશમીરી વગેરે .

દ્રવિડ ભાષા પરિવાર :- તમિલ, તેલુગુ, કન્નડ, મલયાલમ, કુડુખ વગેરે.

તિબ્બતો બર્મન :- મણિપુર, અંગામી, બોડો, ગારો, ત્રિપુરા, તાગ્સા, મિજો વગેરે.

મુંડા પરિવાર :- મુંડા, મુંડારી, હો, સંથાલી, ગુત, સ્વરા વગેરે.

એક મહત્વપુર્ણ બાબત એ પણ છે કે આટલી ભાષાની વિવિધતા તથા ભાષા પરિવારોની વિવિધતા હોવા છતાં પણ ભારત એક ભાષીય ક્ષેત્ર છે.

જોવાનું એ છે કે ઉપરની ચારેય ભાષા પરિવારોની અંતર્ગત બોલાતી ભાષાવાળા લોકો હજારો વર્ષોથી સાથે રહેતા આવ્યા છે. માટેજ આ ભાષાઓમાં પરસ્પર આદાન-પ્રદાન બહુ થયેલ છે. અને આ આદાન-પ્રદાન થી આ ભાષાઓમાં સંરચનાના સ્તર પર તમામ પ્રકારની સમાનતાઓનો વિકાસ થયેલ છે. આ પરસ્પર આદાન પ્રદાનના કેટલાક ઉદાહરણો આપણે જોઈશું.

૧. પ્રતિધ્વની શબ્દ :- બધીજ ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રતિધ્વની શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે.

પ્રતિધ્વની શબ્દમાં બીજો શબ્દ વધારાના અર્થમાં આવે છે. પણ તે પોતાનામાં નિર્રથક હોય

છે. જેમકે હિન્દીમાં ચાયવાય કહે છે. તો ચાયનો પણ અર્થ છે આ જોડે બીજી કોઈ, વધારાની વસ્તુ વાય નું અર્થની દ્રષ્ટીએ કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી.

હિન્દીમાં ખાના-બાના

તેલુગુમાં દુલિ-ગિલી

પાની-બાની

બાઘ-વાઘ

ચાય-વાય

અન્નય-ગીન્નય

ઉડિયા બાંધો-કાંગો

ચાબુલે-કાબુલે

ચાવલ-બાવલ

નોંધ

ભારતીય ભાષાઓ

૨. પુનરુક્ત-બધી ભારતીય ભાષાઓમાં સંજ્ઞા, વિશેષણને પુનરુક્ત (એક જ શબ્દ બે વાર) કરી શકાય છે. પુનરુક્ત શબ્દ પ્રત્યેકના અર્થમાં આવે છે. જેમકે ઘરે ઘરે નો મતલબ બે ઘરે નહીં પણ પ્રત્યેક ઘરે એવો થાય છે.

સંજ્ઞા	હિન્દી	ઉડિયા	તલુગુ
	ઘર-ઘર	ઘોરે-ઘોરે	ઈષ્ટિ-ઈષ્ટિતા
	પન્ના-પન્ના	પુષ્પા-પુષ્પા	પેજી-પેજી
ક્રિયા વિશેષણ	ધીરે-ધીરે	ધીરે-ધીરે	નમ્મદિ-નમ્મદિગા
	આહિસ્તે-આહિસ્તે	આસ્તે-આસ્તે	મેલ્લા-મેલ્લાગા
સર્વનામ	અપના-અપના	નિજો-નિજો	તના-તના

૩. પદના સ્તર પર દરેક ભારતીય ભાષાઓમાં કારક ચિન્હ અથવા સબંધ સુચક શબ્દ મૂળ શબ્દના પદે જ આવે છે. જેમ કે હિન્દી-રામ ના ઘર માં તમિલ-રામો(રામના), રામક્કુ (રામકો), મુન્ડારી- હોડા રે (ઘરમાં)

૪. ધ્વની (બોલી) ના સ્તર પર દરેક ભારતીય ભાષાઓમાં કોઈપણ મૂળ શબ્દનો આરંભ ઝ,ણ,ડ નાકના ધ્વનીથી નથી થતા.

પાઠના પ્રશ્નો

૧. ભારતમાં કેટલા ભાષા પરિવારો છે.

(ક) ત્રણ

(ખ) ચાર

(ગ) પાંચ

(ઘ) છ

૨. વિવિધ ભાષાઓના પરસ્પર આદાન-પ્રદાનથી કયા ભાષા વૈજ્ઞાનિક લક્ષણોનો ઉદભવ થયો ?

.....
.....
.....

૩. તમારા વિદ્યાર્થીને માતૃભાષાના ત્રણ-ત્રણ પુનરુક્ત શબ્દ પુછીને લખો.

.....
.....
.....

૨.૩ ભાષાઓના વિષયમાં બંધારણ શું કહે છે ?

બંધારણ ઘડનારાઓએ ભાષાનો વિષય મહત્વપુર્ણ માની ગંભિર વિચાર-વિમર્શ પછી સંવિધાનના ભાગ ૧૭ માં ભાષા સબંધી નિયમો ને રાખ્યા. તેના પરિશીષ્ટમાં આ નિયમોને તમે સવિસ્તાર વાંચી શકશો. ભારતના બહુભાષી પરિદેશ્યોને ધ્યાનમાં રાખી બંધારણ ઘડનારાઓ એ ફક્ત એક કે બે ભાષાને જ અગ્રીમતા ન આપતા ઘણી ભાષાઓને બંધારણમાં સમાવી . સંવિધાનના બંધારણની કલમ ૩૪૩ અનુસાર દેવનાગરીમાં લખેલી હિન્દીને સંઘ (ભારત) ની રાજભાષા તથા

નોંધ

અંગ્રેજીને સહ-રાજભાષાનો દરજ્જો આપ્યો. અંગ્રેજી ને આ દરજ્જો શરૂઆતમાં ૧૫ વર્ષ સુધી આપેલો હતો પરંતુ ૧૯૬૩માં અંગ્રેજીને હંમેશા માટે સહ-રાજભાષાનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો. કલમ ૩૪૫ પ્રમાણે રાજ્યોને અધિકૃત આદેશ કર્યો કે તે વિધિ દ્વારા તે રાજ્યમાં વપરાતી (પ્રયોગ) ભાષાઓમાંથી એક અથવા વધારે અથવા હિન્દીને રાજ્યની રાજભાષા બનાવો. કલમ ૩૪૫ ની શરૂઆતમાં ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, બિહાર, રાજસ્થાન, હરિયાણા, હિમાચલ પ્રદેશ, દિલ્હિ રાજ્યોની રાજભાષા હિન્દી જાહેર કરેલ છે. પંજાબમાં પંજાબી, મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી તથા ગુજરાતમાં હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષાને રાજભાષા જાહેર કરેલ છે. તમિલનાડું, આંધ્રપ્રદેશ, કર્ણાટક, કેરલ, ઓડીસા, આસામ અને પશ્ચિમ બંગાળમાં ક્રમશઃતમિલ, તેલુગુ, કન્નડ, મલયાલમ, ઉડિયા, અસમિયા અને બાંગલાએ પોતપોતાની રાજભાષા બનાવી. સિક્કીમે નેપાલી, લેપચા, લિંબુ અને ભુટિયાને પોતાની રાજભાષા જાહેર કરી નાગાલેન્ડે અંગ્રેજીને પોતાની રાજભાષા બનાવી. એવી જ રીતે અરુણાચલ પ્રદેશ, મિજોરમ તથા મેઘાલયે કોઈપણ ભાષાને રાજભાષા ના બનાવી પણ સરકારી કામકાજ અંગ્રેજીમાં ચાલે છે. કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો ચંડીગઢ, આંદોબાન, તથા નિકોબાર દ્વિપસમુહ અને દાદરાનગર હવેલી પર કેન્દ્રીય રાજભાષા નીર્તિ લાગુ થાય છે પણ પોંડીચેરીની રાજભાષા તમિલ છે.

એક મહત્વપુર્ણ મુદ્દો રાજભાષાનો પણ છે. આપણે બધા હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષા માનીએ છીએ પણ ધ્યાનમાં રહે કે બંધારણે ક્યાંય પણ રાષ્ટ્રભાષા બાબતે કશું જ કહ્યું નથી. કલમ ૩૫૧માં હિન્દીના પ્રચાર-પ્રસાર અને વિકાસની વાત જરૂર કહેલ છે.

પાઠના પ્રશ્ન

૧. બંધારણના ક્યા ભાગમાં ભાષા સંબંધી નિયમ રાખેલ છે.

(ક) સતર	(ખ) અઠાર
(ગ) ઓગણીસ	(ઘ) વીસ
૨. કઈ કલમ અંતર્ગત અંગ્રેજી ને હંમેશા માટે સહ રાજભાષાનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો ?

૨.૪ ભારતીય ભાષા શ્રેણીઓ

કોઈપણ પ્રદેશમાં કેટલીયે ભાષાઓ બોલાય છે તેમજ લખાય છે પરંતુ દરેક ભાષાને એક જેવું સ્થાન નથી હોતું. જે લોકો આ ભાષાઓનું અંતર નથી સમજતા તેઓ તેમના અનુભવ ના આધારે ધારણાઓ બનાવે છે. ભાષા ફક્ત વ્યક્તિ માટે નહીં પરંતુ સમાજ અને દેશ માટે પણ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ અંતરને સમજવું બહુ જરૂરી છે કારણકે તમે તમારા વિદ્યાર્થીઓને પણ કહી શકો કે તેઓમાં ભાષાના નામે કોઈ ભાગલા ના પડાવે. આ ભાગમાં આપણે ભાષાઓની શ્રેણીઓની ચર્ચા કરીશું.

૨.૪.૧ અનુસૂચિત ભાષાઓ

ભારતીય બંધારણની આઠમી યાદીમાં સમાયેલ ભાષાઓ અનુસૂચિત ભાષાઓ કહેવાય છે. આઠમી યાદીમાં ૧૯૫૦માં ૧૪ ભાષાને સામેલ કરેલ છે. આ ૧૪ ભાષાઓ છે, અસમિયા, બાંગલા, ગુજરાતી, હિન્દી, કન્નડ, કાશ્મીરી, મલયાલમ, મરાઠી, ઉડીયા, પંજાબી, સંસ્કૃત, તમિલ,

નોંધ

ભારતીય ભાષાઓ

તેલુગુ અને ઉર્દુ. આ યાદીમાં એકવીસમાં સંવિધાન સંશોધન (૧૯૬૭) દ્વારા સિંધી ભાષાને સામેલ કરવામાં આવી. એવી રીતે સંવિધાન સંશોધન (૧૯૮૨) દ્વારા કોંકણી, મણીપુરી અને નેપાલી તથા બાવનમાં સંવિધાન સંશોધન (૨૦૦૩) દ્વારા બોડો, સંથાલી, મૈથિલી અને ડોંગરી ભાષાને પણ અનુસુચિત ભાષાઓ દરજ્જો આપવામાં આવ્યો. આ રીતે વર્તમાનમાં બંધારણમાં કુલ ૨૨ ભાષાઓ અનુસુચિત ભાષાઓમાં સામેલ છે. આ સિવાય કેટલાય રાજ્યો પોતાની ભાષાઓને અનુસુચિત ભાષાઓ દરજ્જો અપાવવા માટે કોશીશ કરી રહ્યા છે. કોઈપણ ભાષાનો અનુસુચિત યાદીમાં સમાવેશનો અર્થ એ છે કે તે ભાષાના વિકાસ માટે સંઘ અને રાજ્ય સરકાર પ્રયત્ન કરશે. આ ભાષાઓમાં શિક્ષણ થઈ શકે છે તથા તેના વિકાસના બીજા પ્રયત્નો કરી શકાય છે. જો કે યાદીમાં સામેલ ન થઈ હોય તેવી ભાષાઓમાં પણ લખવા વાંચવાનું કામ થાય છે. આ નિર્ણય રાજ્ય સરકારનો હોય છે. તમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભાષા શિક્ષણ હશે પરંતુ તમે તમારા વિદ્યાર્થીઓને ભારતીય વિષયમાં જાણકારી આપશો તો તેઓ બીજી ભાષા બોલવાવાળા તેમના સહવિદ્યાર્થીઓને જુદા નહીં માને. પરંતુ વિવિધ ભાષી હોવાનું સ્વભાવિક સમજશે. આનાથી તમારા બાળકોમાં પરસ્પર ભાઈચારો તથા દેશ પ્રેમ વધશે જે આપણી શિક્ષાનો એક ઉદ્દેશ પણ છે.

૨.૪.૨ પ્રાદેશિક ભાષાઓ તથા માતૃભાષા.

ભારતીય ભાષાઓના વર્ગીકરણનો એક બીજો સમુહ છે પ્રાદેશિક ભાષાઓ તથા માતૃભાષાઓ. ૨૦૦૧ ની ગણતરી માં કુલ ૧૦૦ પ્રાદેશિક ભાષાઓની સૂચિ તૈયાર કરવામાં આવી તથા તેમાંથી અધિકાંશ ભાષાઓ સ્વતંત્ર કે એકલી નથી. આ તમામની અંતર્ગત ઘણી બધી સારી માતૃભાષાઓ કે બોલીઓ સામેલ છે. પ્રાદેશિક ભાષાઓ આ સમુહ વિભિન્ન માતૃભાષાઓ મળીને બનાવવામાં આવ્યો છે. ૧૯૬૧ની ભાષા ગણનામાં ભારતમાં કુલ ૧૯૫૨ માતૃભાષાઓની ગણતરી થયેલ છે. માતૃભાષાનો અર્થ સામાન્ય રીતે ઘરમાં બોલાતી ભાષા સંબંધી છે. ૨૦૦૧ ની જનગણના વિભાગે માતૃભાષાને આ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરી છે. માતૃભાષા એ ભાષા છે જેમાં કોઈ વ્યક્તિની મા તેની સાથે બાળપણમાં વાત કરતી હતી. મા ન હોય તો ઘરમાં બોલાતી ભાષા માતૃભાષા હશે. વધુ સ્પષ્ટ કરતાં પરિવારમાં બોલાતી ભાષાને માતૃભાષા માનવામાં આવે છે. (મલ્લિકાર્જુન)

એક જ પરિવારમાં રહેતા બે લોકોની માતૃભાષા અલગ અલગ હોઈ શકે છે. જો પોતે કોઈ અલગ સમુદાયનો છે તથા પત્ની કોઈ અલગ સમુદાય ક્ષેત્રની છે તો બંનેની માતૃભાષા અલગ હશે. આ બાબતે એક મહત્વપૂર્ણ નિષ્કર્ષ એ પણ છે કે કોઈ એક બાળકની એકથી વધારે માતૃભાષા હોઈ શકે. જો ઘરમાં એકથી અધિક માતૃભાષાઓનો એક સમાન પ્રયોગ થતો હોય અને તમે તમારા વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરો તો તેને પણ માતૃભાષા પરત્વે જાગૃત કરી શકો છો.

૨.૪.૩ શાસ્ત્રીય ભાષાઓ

શાસ્ત્રીય ભાષાઓ તે હોય છે જેનો એક લાંબો ઇતિહાસ હોય છે. સ્વતંત્ર વ્યાકરણિત પરંપરા તથા મૌલિક સાહિત્ય ભંડાર હોય છે.

ભારત સરકારે કોઈ ભાષાને શાસ્ત્રીય ભાષા માનવામાં કે ઘોષિત કરવામાં નીચેના માપદંડ સૂચવેલ છે.

૧. આ ભાષાનો ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ વર્ષ પ્રાચીન ઇતિહાસ, લેખિત ગ્રંથ હોય.
૨. તેનું એક પ્રાચીન સાહિત્ય / ગ્રંથ હોય. જેને તે ભાષા બોલવાવાળા એક બહુમુલ્ય વારસો માનતા હોય.

નોંધ

૩. તે ભાષાની સાહિત્ય પરંપરા મૌલિક હોય નહીં કે કોઈ અન્ય ભાષિક સમુદાયમાંથી ઉધાર લીધેલ હોય.
જુન ૨૦૦૪માં તમિલ ભાષાને શાસ્ત્રીય ભાષા ઘોષિત કરવામાં આવી. ૨૦૦૫માં સંસ્કૃત ને શાસ્ત્રીય ભાષાનું બિરુદ આપવામાં આવ્યું તથા ૨૦૦૮ માં કન્નડ તેલુગુને શાસ્ત્રીય ભાષા ઘોષિત કરવામાં આવી .

૨.૪.૪ બોલી અને ભાષામાં તફાવત

હમણાં જ આપણે બે શબ્દોનો ઘણી વખત પ્રયોગ કરી ચુક્યા છીએ, ભાષા અને બોલી. કેટલાકને આપણે ભાષા કહી છે અને કેટલાકને બોલી કહીએ છીએ. શું વાસ્તવમાં ભાષા અને બોલીમાં કોઈ ફરક હોય છે. સામાન્ય રીતે લોકો ભાષા, બોલીને અલગ અલગ માને છે. અને કારણ પૂછતાં ઘણા કારણો બતાવે છે. જેમ કે ભાષાને વધુ લોકો બોલે છે અને બોલીને ઓછા. ભાષાનું સાહિત્ય હોય છે બોલીનું નહિ. ભાષાની લિપિ હોય છે બોલીની નહીં.

વાસ્તવમાં તમામ કારણો સાચા નથી. ભાષાની દ્રષ્ટીથી ભાષા અને બોલીમાં કોઈ ફરક હોતો નથી. ભાષા અને બોલી બંનેને વ્યાકરણ હોય છે અર્થોત બન્ને નિયમબદ્ધ છે. જેમ કે હિન્દી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત વગેરે ભાષાઓનું વ્યાકરણ હોય છે. તે પ્રમાણે અવધી, વ્રજ, ભોજપૂરી પણ વ્યાકરણબદ્ધ છે. આ રીતે સાહિત્યની વાત પણ છે. જે રીતે ભાષા જાણવા હિન્દી અંગ્રેજી સંસ્કૃતમાં લખેલું સાહિત્ય છે તે જ રીતે અવધી, મૈથિલી, વ્રજ વગેરે જેને બોલી કહેવામાં આવે છે તેમાં પણ અપાર સાહિત્ય લખાયેલ છે. તે રીતે લિપીનું કારણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે સંસારની કોઈપણ ભાષા કોઈપણ લિપીમાં લખી શકાય છે.

જેમ કે શ્યામ ખાતા હૈ (દિવનાગરી લીપી)

Shyaam khaataa hai (રોમન)

સ્પષ્ટ છે કે લિપી સાહિત્ય, વ્યાકરણ વગેરેના આધાર પર ભાષા અને બોલી વચ્ચે કોઈજ તફાવત નથી. કોને ભાષા કહેવી અને કોને બોલી આ એક સામાજિક તથા રાજનૈતિક પ્રશ્ન છે. જેમ કે એકમ-૧ માં પણ લખેલું છે કે સત્તાધારી કે પૈસાવાળા જે બોલી બોલે છે તેને ભાષા કહેવાય છે. તેનુજ વ્યાકરણ અને શબ્દકોષ લખાયેલ છે. શાળાઓમાં શિક્ષણનું માધ્યમ બનીને અહીં માનવીય ભાષા બની જાય છે. એનાથી મળતા-ગુલતા વાતચીતની બીજી રીત જે તે ભાષાની બોલી કહેવાય છે. આપણને શિક્ષકોને આ ભેદ સ્પષ્ટ હાવો જોઈએ. જેથી આપણે બાળકોની ભાષાના આધાર પર તેમના વિષય કોઈ ધારણા બાધીને કોઈ ભેદભાવ ન રાખીએ.

કેવી રીતે સત્તાનું કેન્દ્ર બદલતાં ભાષાનું સ્થાન વધે-ઘટે છે. જ્યારે રાજનીતિ અને સત્તાનું કેન્દ્ર કન્નૌવજ હતું ત્યારે સાહિત્યની શિષ્ટ ભાષા અપભ્રંશ હતી. ખડી બોલી વ્રજ, અવધિ વગેરેનું જે પણ રૂપ હોય તેને બોલીઓ કહેવાઈ. આ રીતે જ્યારે રાજનૈતિક કેન્દ્ર વ્રજ ક્ષેત્ર બન્યું ત્યારે શિષ્ટ સાહિત્યની ભાષા વ્રજ બની ગઈ. દિલ્હી, મેરઠની ખડી બોલી તેમની બોલી કહેવાઈ. શાસન અને સત્તાનું કેન્દ્ર દિલ્હી મેરઠ બન્યું તો વ્રજ અવધિ વગેરે હિન્દીની બોલી કહેવાવા લાગી.

તો મુખ્ય વાત એ છે કે ભાષા કે રાજનિતિના સંબંધને સમજવાની આવશ્યકતા છે. તેજ સુનિશ્ચિત કરે છે કે કોણ ભાષા કહેવાસે અને કોણ બોલી.

પાઠના પ્રશ્નો :-

૧. સંવિધાનની આઠમી અનુસૂચિમાં વર્તમાનમાં કેટલી ભાષાઓ સામેલ છે.

(ક) ચૌદ (ખ) અઠાર (ગ) વીસ (ઘ) બાવીસ

નોંધ

ભારતીય ભાષાઓ

૨. માતૃભાષાનું તાત્પર્ય શેનાથી છે ?

.....
.....
.....

૩. કોઈ ભાષાએ શાસ્ત્રીય ભાષા બનવા માટે શુ જરૂરી છે ?

.....
.....
.....

૪. શું ભાષા અને બોલીમાં કોઈ અંતર છે ?

.....
.....
.....

૨.૫ ભારતમાં હિન્દી ભાષાનું સ્થાન

શબ્દાર્થની દૃષ્ટિએ હિન્દી કે ભારતમાં બોલાતી ભાષા હિન્દી કહેવાય છે. તેના પ્રાચીન નામોમાં હિન્દુઈ અથવા હિન્દવીનો પણ આ અર્થ છે. હિન્દી ભાષાનું તે સ્વરૂપ છે જેમાં અન્ય બોલીનો સમાવેશ હોતો નથી. સંસ્કૃત તથા અરબી ફારસીની શબ્દાવલીથી તેને મુક્ત રાખી શકાય છે.

ખડીબોલીએ નામ તત્કાલીન માનક(સ્ટેડર્ડ) ભાષા માટે પ્રયુક્ત કરેલ છે. ખડીબોલી વ્રજભારત અને રેખતા બન્ને ભાષાથી અલગ એક બોલચાલની ભાષા હતી. તે સામાન્ય ભાષા ન હતી. નહિ તે એક વ્યાવહારિક તથા પરિનિષ્ઠિત ભાષા હતી. જેમાં સાહિત્યિક ગ્રંથોની રચના પણ સંભવ હતી.

નાગરી હિન્દી સાહિત્ય ભાષાના રૂપમાં પ્રયુક્ત હિન્દી ભાષા ને નાગરી હિન્દી કહેવાયું. હિન્દુસ્તાની તેમાં હિન્દી અને ઉર્દુ બંને રૂપમાં સામેલ છે. આ હિન્દી અને ઉર્દુનું મિશ્ર સ્વરૂપ છે. પ્રમાણિત (પરિનિષ્ઠિત) ભાષા સામાન્ય જનતાની બોલીમાંથી જ્યારે કોઈક બોલી શિક્ષિત માણસો અથવા શ્રેષ્ઠ સમાજના વર્ગની ભાષાના આધારે પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય છે. ત્યારે તે પ્રમાણિત ભાષા કહેવામાં આવે છે. હિન્દીની પ્રમાણિત શૈલી ત્રણ મોટા કેન્દ્રો મેરઠ, દિલ્હી અને આગ્રાની બોલી પર આધારિત છે.

હિન્દીની બોલીઓનું વિભાજન

પુર્વીય ખંડ	પુર્વીય હિન્દી	અવધી બધેલી છત્તીસગઢી
	બિહારી હિન્દી	ભોજપુરી

નોંધ

		મગહી
		મૈથિલી
પશ્ચિમી હિન્દી	આકાર બહુલા	કૌરવી
		હરિયાણવી
		દક્ષીણી
	ઓકાર બહુલા	વ્રજભાષા
		બુંદેલી
		કનૌજી
રાજસ્થાની હિન્દી	મારવાડી	
	જયપુરી	
	મેવાતી	
	માલવી	
પહાડી હિન્દી	કુમાર્યુની	
	ગઢવાલી	

પુર્વગ્રહિત પર્વની સાથે, નિમરી, હરોટી, ધંધારી, અહારીટી હિન્દીના બોલી છે. અહીં આપણે હિન્દી ભાષા અને તેની બોલીઓ વિશે વાત કરી રહ્યા છીએ. અવધ્યા, બ્રજ, મૈથલિ, રાજસ્થાનિ, ભોજપુરી, વગેરે પણ એ યાદ રાખવું જરૂરી છે. કે આ બોલીઓ ભાષાઓ છે અને એક સમયે ભાષાની સ્થિતિનો આનંદ માણવો.

જ્યારે રાજકિય અને આર્થિક કારણો સર ખાદી બોલીને પ્રાધાન્ય મળ્યું. ત્યારે આ ભાષાઓ તેમની સ્વતંત્ર ઓળખ ગુમાવી અને તેમને હિંદદી બોલીનવાની ફરજ પડી. ડૉ. રવિન્દ્રનાથ શ્રીવાસ્તવ લખે છે, સામાજિક પુનઃસંસૃઓની પ્રક્રિયા દરમિયાન આર્થિક રાજકીય અથવા સાંસ્કૃતિક કારણોને કારણે અન્ય બોલીઓના સ્પીકર્ષ વચ્ચે વાતચીતના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાઈ રહી છે. પણ સમય જતાં આ અન્ય બોલીઓના બોલનાર આ બોલીમાં તેમની સામાજિક ઓળખ જોડે છે. જે વાતચીતનું પ્રમાણભુત માધ્યમ બની ગયું છે. હાલના સમયમાં ખાદી બોલી પ્રમાણભુત હિન્દી માટે સામાનાર્થી છે અને બ્રહ્જ, અવજી, ભોજપુરી, વગેરે માત્ર એક જ ભાષા બોલતા હોય છે. હવેથી જ્યારે આપણે હિન્દી, બ્રજ, અવધી, ભોજપુરી, રાજસ્થાની વગેરે વિશે વાત કરીએ છીએ. બોલી તરીકે વર્ણવવામાં આવશે જો કે તે ઉપરના વિશે વાત કરી થઈ કે ભાષા-બોલી તફાવત ધ્યાનમાં રાખવું મહત્વનું છે.

સાહિત્યની ભાષા તરીકે હિન્દી.

બ્રજ, મૈથલી અને અવધી એ ઘણી પ્રસિદ્ધ ભાષાઓ છે જે ખુબ સમૃદ્ધ સાહિત્ય ધરાવે છે. અને તે ઘણી રીતે હિન્દી વારસીને એક ભાગ તરીકે ગણવામાં આવે છે. ૨૦મી સદીની શરૂઆત સુધી આખા વિશ્વમાં સાહિત્ય લખવામાં આવ્યું હતું અને તે આજે પણ મોટા ભૌગોલિક વિસ્તારમાં બોલાતી ભાષા છે. સોરોડાસ, મીરાબાઈ, કેશવડા, રહેમ, રસ્કાના, બિહારી, દેવ, ધનંદ, સેનાપતી, ભુષણ, પદ્મકર, રત્નાકર જેવા કવિઓએ મધ્યયુગીન સમયમાં સાહિત્યને ભાષામાં સમૃદ્ધ કર્યા છે.

નોંધ

ભારતીય ભાષાઓ

જૈસી અને તુલસીદાસ એ અવધીનાી ફલપ્રદ કવિઓ છે. જયસીનું પદ્મવાત એ અવધીમાં સાહિત્યક મહાકાવ્ય છે. તુલસાદાસે કુલ ૧૨ અગ્રણી ટુકડાઓ લખ્યા છે. રામચારીતરામણા , કવિતાવતી, ગીતાવલી, વિનયપટિકા વગેરે. ગીતાવલી, વિનયપત્રિકા અને કવિતાવતી બ્રજમાં છે. તુલસીદાસે બ્રજ અને અવધિના બંનેમાં સમાન નિયંત્રણ સાથે લખ્યું.

કબીર, દાહુ, રેડાસ, અને ગુરૂ નાનક સહિતના સુફી કલીઓએ સુફી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવી.

આધુનિક સમયમાં ભરતાનદ્ર, મહાવિર પ્રસાદ ત્રિવેદી, બાલ કૃષ્ણ ભટ્ટ, પ્રસાદ, પંત, નિરલા , મહાદેવી અગાવ, રઘુવિર સહાય અને અન્ય ઘણા લેખકોએ હિન્દી સાહિત્યમાં નવા આકાર આપ્યો છે. તેને ઉર્જાની સાથે પ્રદાન કર્યું છે. કવિતાઓ, વાતઓ, નાટકો, ઐતિહાસિક હિસાબો, વિવેચકો, જીવનચરિત્રો, પ્રવાસન, નિબંધો, ડાયરી, એકાઉન્ટ્સ આ લેખકો દ્વારા લખાયેલ અહેવાલો એ હિન્દીના વિકાસમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે.

વહિવટની ભાષા તરીકે હિન્દીનો વિકાસ.

૧૪ મી સ્ટેમ્બર , ૧૯૪૯ના રોજ બંધારણીય વિધાનસભાએ ભારતીય સંઘની અધિકૃત ભાષા તરીકે હિન્દીને અપનાવ્યો હતો. તેનો અર્થ એ નથી કે આ વિકાસ પહેલાં હિન્દીને એક પ્રાદેશિક ભાષાના રૂપમાં કોઈ ઓળખ નથી. વિવિધ રજવાડા (રાયાસત) માં ગ્વાલિયર, જયપુર જેવા વહીવટી કાર્યને હિન્દીમાં સંપુર્ણ રીતે હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. વધુમાં ભલે અંગ્રેજી સરકારની સત્તાવાર ભાષા હતી. પણ બ્રિટીશ લોકો હિન્દી શીખવું જરૂરી હતું અને ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજની સ્થાપના સાથે આ ૧૮૦૦ની શરૂઆતમાં શરૂ થઈ હતી. ૧૮૭૮-૭૯ માં હિન્દી અને હિન્દુસ્તાનિને જાણવા દરેક ઈંગ્લેન્ડથી ભારત આવતા દરેક અધિકારી માટે જરૂરી હતું. ૧૯૨૫માં કોંગ્રેસે ગાંધીજીના પ્રયત્નોને કારણે હિન્દીસ્તાનિમાં તેના દૈનિક કાર્યને ચાલુ રાખવાનું નક્કી કર્યું.

હાલની સ્થિતિ :- હિન્દી એ એક કેન્દ્ર સરકારની સત્તાવાર ભાષા નથી પણ વિવિધ રાજ્ય સરકારોની સત્તાવાર ભાષા પણ છે. તે સામાન્ય જ્ઞાન છે આજે જે રાજ્યોમાં હિન્દીમાં સત્તાવાર ભાષા છે. તેમાં મોટા ભાગનું વહાવટી કાર્ય હિન્દીમાં કરવામાં આવે છે. ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, બિહાર અને રાજસ્થાનની હાઈકોર્ટ હિન્દીમાં તેમના નિર્ણય આપે છે અને દસ્તાવેજો ભાષામાં પણ સબમિટ કરી શકાય છે. ઘણા રાજ્યોમાં હિન્દી, સાયન્સ, હ્યુમેનિટિઝ, લો વગેરેના ગ્રેજ્યુએટ અભ્યાસક્રમો માટે શિક્ષણનું વૈકલ્પિક માધ્યમ છે. હિન્દીમાં કોમ્પ્યુટર વિજ્ઞાનને શાખવવા માટે વિવિધ કેન્દ્રો પણ સ્થાપવામાં આવ્યા છે. વાસ્તવમાં સરકારી કચેરીઓમાં કમ્પ્યુટર પર વિવિધ કામ હિન્દીમાં કરવામાં આવે છે.

કેન્દ્રીય સરકારની વિવિધ મહત્વની કચેરીઓ, સંસ્થાઓ અને બેન્કોની ભરતી પરીક્ષામાં વૈકલ્પિક માધ્યમથી હિન્દીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ પરીક્ષાઓ દ્વારા અંગ્રેજી ભાષા માટે આવશ્યક કાગળ પણ હોય છે. છેલ્લે, હિન્દી મોટા પ્રમાણમાં સામાન્ય લોકો વચ્ચે વાતચીતનું માધ્યમ બની રહ્યું છે.

નોંધ

તમારી પ્રગતિ તપાસો- ૪

૧. જેસીના પદ્મવાટની ભાષામાં લખેલું છે.
 (અ) બ્રજ (બ) અવધી
 (ક) મૈથલિ (ડ) હિન્દી
૨. હિન્દુસ્તાની નામનો ઉપયોગ કઈ બે ભાષાઓને દર્શાવવા માટે કરવામાં આવ્યો હતો.

૩. હિન્દી એ ફક્ત કેન્દ્ર સરકારની સત્તાવાર ભાષા નથી પણ વિવિધ રાજ્ય સરકારોની સત્તાવાર ભાષા પણ છે. એ રાજ્યોના નામ આપો.

૪. સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરો. સાહિત્યની ભાષા તરીકે હિન્દીનો વિકાસ.

૨.૬ ભારતમાં ઈંગ્લિશની સ્થિતિ.

બ્રિટનમાંથી ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ ૧૮૪૩ માં ભારતમાં આવ્યા અને વિવિધ પ્રાથમિક શાળાઓની સ્થાપના કરી જેને સ્થાનિક ભાષાને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગમાં લીધા. પાછળથી તેઓએ વિવિધ અંગ્રેજી માધ્યમ ઉચ્ચ શાળાઓની સ્થાપના કરી. બ્રિટિશ વહીવટકર્તાઓએ ૧૮૫૭ પછી તેમની યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના કરી અને અંગ્રેજી ભારતીય શિક્ષણ માટે પ્રથમ ભાષા બની. ઈંગ્લિશ માં નિપુણ હતી. જે ભારતીય નવા વર્ગ બની હતી. ઘણી અંગ્રેજી માધ્યમ શાળા ખોલવામાં આવી હતી. ઈંગ્લિશ યુનિવર્સિટી સ્તર પર શિક્ષણ માધ્યમ બની હતી અને મહત્વાકાંક્ષી ભારતીયો ઈંગ્લિશ પર ભાર મુક્યો જે શાળાઓ માટે આંશિક હતા. સ્વાતંત્ર્ય પછી પણ ઈંગ્લિશ અગ્રણીની ભાષા તરીકે ચાલુ રહી. સરકારી સ્તર પર તેને સહયોગી સત્તાવાર ભાષાની સ્થિતિ મળી આજે પણ જે ઈંગ્લિશ પર ભાર મૂકે છે તે શાળાઓને સારી શાળા ગણવામાં આવે છે. પરિસ્થિતિ પણ યુનિવર્સિટીના સ્તરે અલગ નથી.

ભારતીય શાળાઓનો એક તૃતીયાંશ હિસ્સો ૧૯૭૦ અને ૧૯૮૦ની વચ્ચે ઈંગ્લિશ માધ્યમ હતો. આજે પણ ભારતમાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવી રહી છે. આ માટેનાં કારણો નીચે મુજબ છે.

નોંધ

ભારતીય ભાષાઓ

- મોટાભાગનું સાહિત્ય અને મહત્વપૂર્ણ પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં લખવામાં આવે છે.
 - અંગ્રેજી વાણિજ્ય અને વ્યવસાયમાં ઉપયોગી છે.
 - અંગ્રેજી પર પૂર્ણ અધિકાર એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વની ઓળખ છે.
 - અંગ્રેજીનું શિક્ષણ શિક્ષણના માધ્યમે પ્રયુક્ત થાય છે.
 - વિશ્વમાં પ્રસાર થતા વૈજ્ઞાનિક, ટેકનિકલ, ખેતીવાડી અને વ્યાવસાયિક વિકાસની જાણકારી અંગ્રેજી ભાષામાં થાય છે.
 - આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તર પર અંગ્રેજીનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. અંગ્રેજી વિશ્વના મોટાભાગના દેશોમાં બોલાતી અને સમજી શકાતી ભાષા છે.
 - આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં અંગ્રેજી ભાષાનું વિશેષ સ્થાન છે. રાજ્યોની પોતાની ક્ષેત્રીય ભાષાઓ છે. પરંતું પારસ્પરિક ભાષા અંગ્રેજી છે. વિદ્યાલયોના પાઠ્યક્રમમાં અંગ્રેજી ભાષાનું સ્થાન માધ્યમિક શિક્ષણ અધિન્યમ (૧૯૫૨-૫૩) માં અંગ્રેજી ભાષાને વધુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું. ભારતીય શિક્ષણ અધિન્યમ (૧૯૬૪-૬૬) એ પણ તેના મહત્વને સ્વીકાર્યું. ધો-૧૦ સુધી ત્રીજી ભાષાનો સ્વીકાર થયો. જે અંતર્ગત .
 - પ્રથમભાષા :- શાળા કક્ષાએ જે પ્રથમ ભાષાનું શિક્ષણ હોય તે માતૃભાષા કે ક્ષેત્રીય ભાષા જ હોય.
 - દ્વિતીય ભાષા :- હિન્દીભાષી રાજ્યોમાં દ્વિતીય ભાષા કોઈ પણ અન્ય આધુનિક ભાષા અથવા અંગ્રેજી ભાષા હોય. બિનહિન્દી ભાષી રાજ્યોમાં દ્વિતીય ભાષા અંગ્રેજી હશે
 - તૃતીય ભાષા :- હિન્દી ભાષી રાજ્યોમાં ત્રીજી ભાષા અંગ્રેજી અથવા કોઈપણ એક આધુનિક ભારતીય ભાષા હશે જે દ્વિતીય ભાષાના રૂપમાં ના શીખવાડવામાં આવતી હોય. બિન હિન્દી ભાષી રાજ્યોમાં ત્રીજી ભાષા અંગ્રેજી હશે અથવા એક આધુનિક ભારતીય ભાષા હશે કે જે દ્વિતીય ભાષાના રૂપમાં ભણાવવામાં ન આવતી હોય.
- રાષ્ટ્રીય પાઠ્ય ચર્ચાની રૂપરેખા ૨૦૦૫ પ્રમાણે ભારતના બહુભાષી સમાજમાં અંગ્રેજી એક વૈશ્વિક ભાષા છે. અંગ્રેજી શિક્ષણનું લક્ષ્ય એવા બહુભાષી લોકોને તૈયાર કરવાનું છે કે જે આપણી ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવી શકે. વિભિન્ન રાજ્યોમાં અન્ય ભારતીય ભાષાઓ અંગ્રેજી સાથે શીખવા શીખવાડવાના પ્રયત્નને મજબૂત કરશે. અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓમાં અંગ્રેજીનું વર્ચસ્વ ઓછું કરવા માટે અન્ય ભારતીય ભાષાઓના મુલ્યવર્ધનની આવશ્યકતા છે. અંગ્રેજી વિષયના શિક્ષકોની અંગ્રેજીમાં બુનિયાદી ક્ષમતા હોવી આવશ્યકતા છે. ધોરણ ૧૦માં વિદ્યાર્થીઓની અસફળતાનું મુખ્ય કારણ અંગ્રેજી છે.

પાઠના પ્રશ્નો

૧. ૧૯૧૩ માં અંગ્રેજ જ્યારે ભારતમાં આવ્યા ત્યારે તેમના દ્વારા શરૂ કરેલ પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષણનું માધ્યમ હતું.
(૧) અંગ્રેજી (૨) હિન્દી (૩) હિન્દુસ્તાની (૪) સ્થાનીયભાષા

નોંધ

૨. અંગ્રેજીનું વધુ મહત્વ શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ અને બુદ્ધિમતાનું પ્રતીક છે. શું આપ આ કથનથી સહમત છો? આપના વિચાર જણાવો.

.....

.....

.....

૩. અંગ્રેજી એક અન્ય પ્રાંતની ભાષા હોવા છતાં પણ આજના સ્વતંત્ર ભારતમાં એક મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા અદા કરી રહી છે. શા માટે?

.....

.....

.....

૨.૭ ભારતમાં ભાષા-શિક્ષણ નીતિ

સ્વતંત્રતા બાદ ભારત સરકાર અને રાજ્ય સરકારે રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ અને સુરક્ષાના પ્રભાવી સાધનના સ્વરૂપે શિક્ષણ પર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે. વિવિધ આયોગો અને સમિતિઓ દ્વારા શૈક્ષણિક પુનઃનિર્માણ હેતુ પ્રસ્તુત માંગણીઓને જાણવી. ભારતમાં ભાષા શિક્ષણ સંબંધી નીતિ સમજવા માટે જરૂરી છે. શિક્ષણની રાષ્ટ્રીય નીતિ ૧૯૬૮ માં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યું કે, ભારતીય ભાષાઓ અને સાહિત્યના ઉત્સાહ સાથે વિકાસ કરવો શૈક્ષણિક તથા સાંસ્કૃતિક વિકાસની એક અનિવાર્ય શરત છે. જ્યાં સુધી તે અમલમાં નહીં બને, ત્યાં સુધી લોકોની સર્જનાત્મક શક્તિઓ સક્રિય નહીં થાય. શિક્ષણના સ્તરે કોઈ સુધારો નહીં થાય. જનતા સુધી જ્ઞાનનો વિકાસ નહીં પહોંચે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્તરે પ્રાદેશિક ભાષાઓને પહેલાથી જ શિક્ષણના રૂપમાં વ્યવહારિક કરવામાં આવે છે. રાજ્ય સરકારે ત્રિભાષા શુભ્ર લાગુ કરવું જોઈએ. આ ત્રણ ભાષાઓ કઈ હશે તેની ચર્ચા અગાઉ થઈ ગયેલ છે.

- રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ ૧૯૮૬ માં ભાષાઓના વિકાસને સંબંધે ૧૯૬૮ની નીતિ અને વધારે પ્રગતિ સાર્થકતા સાથે કાર્યાન્વિત કરવાની વાતને સ્વીકારી છે.
- રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ ૧૯૮૬ની સમીક્ષા (રામમૂર્તિ) સમિતિ ૧૯૯૦ ની મહત્વપૂર્ણ અમલીકરણમાંની એક છે. ગ્રામીણ છાત્ર ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રવૃત્ત બનતા નથી. તેનું આ ગંભીર કારણ એ પણ છે કે આજે પણ અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રભુત્વ કાયમ છે. તેથી સમયની માંગને અનુસરતાં શિક્ષણના તમામ સ્તરે શિક્ષણના માધ્યમના રૂપમાં ક્ષેત્રીય ભાષાઓને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે.

૪. રાષ્ટ્રીય પાઠ્યચર્યાની રૂપરેખા ૨૦૦૫ અનુસાર બાળકોની ભાષા શીખવાની ક્ષમતા જન્મજાત હોય છે. મોટેભાગે બાળકો, શાળાકીય શિક્ષણની શરૂઆત પહેલાં ભાષાની જટિલતાઓ અને નિયમોને આત્મસાત કરી ભાષિક ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરી લે છે. કેટલીક વખત જ્યારે બાળકો શાળા એ આવે છે ત્યારે પહેલેથી જ બે ત્રણ ભાષાઓ સમજવાની અને બોલી શકવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

આ પાઠ્યચર્યાને ત્રિભાષી સુત્રને પ્રભાવી રૂપે લાગુ કરવાનો સુઝાવ આપેલ છે. જેમાં આદિવાસી ભાષાઓ સાથે બાળકોની માતૃભાષાઓને શિક્ષણના માધ્યમના રૂપમાં સ્વીકૃતિ આપવા

નોંધ

ભારતીય ભાષાઓ

પર ભાર મુકેલ છે. દરેક બાળકમાં બહુભાષિત પ્રવીણતાનો વિકાસ કરવા માટે ભારતીય સમાજને બહુભાષિક ચરિત્રના રૂપમાં જોવું જોઈએ જેમાં અંગ્રેજીમાં પ્રવીણતા પણ સામેલ હોય. પરંતુ ત્યારે જ શક્ય બનશે કે શિક્ષણનું પુર્ણ શાસ્ત્ર માતૃભાષા ના ઉપયોગ પર આધારિત હોય.

દ્વિભાષિકતા તથા બહુભાષિકતાથી નિશ્ચિતરૂપે સંજ્ઞાત્મક લાભ હોય છે. ત્રિભાષા સૂત્ર ભારતની ભાષાની પડકાર અને અવસરોને સંબોધિત કરવાનો પ્રયાસ છે. આ એક રણનીતિ છે. જે અંતર્ગત કેટલીય ભાષાઓ શીખવાનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરી શકાયો છે.

પાઠના પ્રશ્નો

૧. રાષ્ટ્રીય શિક્ષા નીતિ કયારે લાગુ પડી ?

(ક) ૧૯૬૮ (ખ) ૧૯૮૬ (ગ) ૧૯૯૦ (ઘ) ૧૯૯૨

૨. ત્રિભાષા સૂત્ર શું છે ?

.....
.....
.....

૩. શિક્ષણની રાષ્ટ્રીય નાતિ ૧૯૬૮માં ભારતીય ભાષાઓ અને સાહિત્યના વિકાસની દિશામાં દર્શાવેલ સુઝાવોના આધારે કયો લાભ થવાની સાચી સંભાવના વિચારવામાં આવી .

.....
.....
.....

૨.૮ સારાંશ

- બહુભાષિકતા ભારતનો મહત્વનો પ્રભાવ છે.
- બહુભાષિકતા હોવું વ્યક્તિગત કે સામાજિક સ્તર પર ભારત માટે સમસ્યાનો વિષય નથી. પરંતુ આપણા માટે એક સંસાધનનું કામ કરે છે અને અમારી સાંસ્કૃતિક સમ્પત્તિ દર્શાવે છે.
- જેને એકથી વધુ આશાઓ હોય છે, તેમની ભાષાની પ્રવીણતા નિઃસંદેહ વિશેષ જ હોય છે. સમાજ પ્રત્યે તેમની દ્રષ્ટી પણ સ્પષ્ટ અને ઉદાર હોય છે.
- જે દેશમાં બહુભાષી હોવામાં કે એકભાષી હોવામાં તેની સંસ્કૃતિ તથા ભાષાઓ પ્રત્યે તેની માનસિકતાની પણ મુખ્ય ભુમિકા હોય છે.
- જો આપણે ભાષાઓ પ્રત્યે ઉદારરૂપ અપનાવીએ તો તેની આસપાસની તમામ ભાષાઓ જીવિત રાખવામાં સહયોગ મળે છે. તેથી વિપરીત બીજી ભાષાઓ પ્રત્યે વિમોહ કે સંકુચિત વિચાર અંદરો અંદરના વિવાદનું કારણ બને છે.
- ભારતમાં ચાર ભિન્ન ભાષા પરિવારોથી સંબોધિત ભાષાઓ બોલાય છે. તદ્દુપરાંત ભારત એક ભાષાઈ ક્ષેત્ર છે.

- ભાષાની દૃષ્ટીએ ભાષા અથવા બોલીમાં કોઈ ફરક પડતો નથી.
- કવિતા, કહાની, નાટક, ઇતિહાસ, આલોચના, જીવની યાત્રાવૃત્તાંત, નિબંધ, ડાયરી, રિપોર્ટજ વગેરેએ હિન્દી ભાષાના વિકાસમાં મહત્વપુર્ણ યોગદાન આપ્યું.
- બંધારણીય સભાએ ૧૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૯ના દિવસે હિન્દીને ભારત સંઘની રાજભાષાનો દરજ્જો આપ્યો તથા અંગ્રેજીને સહ રાજસભાનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો.
- ભારતના બહુભાષા સમાજમાં અંગ્રેજી એક વૈશ્વિક ભાષા છે. ત્રિભાષા સૂત્ર એક રણનીતિ છે. જે અંતર્ગત કેટલીય ભાષાઓ શીખવાનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરેલ છે.

૨.૯ સંદર્ભ ગ્રંથ કેટલીક ઉપયોગી પુસ્તકો.

Agnihotri, R.K. (2007) Hindi : An Essential Grammar. London Routledge.

Agnihotri, R.K. (2007) Towards a Pedagogical Paradigm Rooted in Multilinguality.

International Multilingul Research Journal Vol. (2) 1-10

Aganihotri R.K. and Vadhyopadhyay P.K. 2000 (ed) Bha: sha: Bahubha: shita: aur Hindi New Dilhi: Shilalekh

Agnihotri R.K. and Kumar Sanjay 2001 Bha: sha, Boli aur Samaaj : Ek Antah Samvaad New Dilhi: DeshKaal

Agrawal J.C. 2006 Rastriiya Shikshaa Niiti New Delhi: Prabhat

Bhatia Kailash Chandara 1989. Bhartiiya Bhashayen New Delhi: Prabhat

National Curriculum Fremawork (NCF) 2005 New Delhi: NCERT

www.languageinindia.com/april12004/katmandupaper1.html accessed on November 2011.

૨.૧૦ છેલ્લા એકમનો અભ્યાસ.

૧. ભારતની ભાષાની વિવિધતા પોતાના શબ્દોમાં સમજવો.
૨. બહુભાષિકતા ભારત માટે કોઈ સમસ્યા નહિ પરંતુ એક સંપત્તિ છે. સમજવો.
૩. ભારતમાં કયા-કયા ભાષા પરિવારો છે ?
૪. ભારત એક ભાષાઈ ક્ષેત્ર છે. કેવી રીતે ?
૫. કોઈપણ ભાષાને શાસ્ત્રીય ભાષા ઘોષિત કરવા માટે કયા-કયા માપદંડ હોઈ શકે ?
૬. હિન્દી સાહિત્યના વિકાસમાં વ્રજભાષા, મૈથિલી અને અવધી ભાષાનું મહત્વપુર્ણ યોગદાન રહ્યું છે. આ કથનના પક્ષ અથવા વિપક્ષમાં પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ કરો.
૭. હાસ્ય, વ્યંગ્ય લેખ, આલોચના, જીવની, આત્મકથા, રેખાચિત્ર, સંશ્મરણ, રિપોર્ટીંગ,

નોંધ

ભારતીય ભાષાઓ

ડાયરી, યાત્રાવિવરણ, નાટક, નિબંધ વગેરે હિન્દી સાહિત્યના વિકાસમાં સહાયક છે. આ કથન પર પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ કરો.

૮. રાષ્ટ્રીય પાઠ્યચર્યાની તત્પરતા ૨૦૦૫ માં બહુભાષિક વિશે કયા વિચારો વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે? તે અંતર્ગત આપના વિચારો કયા છે?
૯. સંવિધાનના આઠમાં અનુક્રમમાં વર્તમાનમાં કેટલી ભાષાઓ છે? નામ આપો.
૧૦. નાગા જનજાતિની ભાષા સંબંધિત ઉદારતાને તેમને બહુભાષી બનાવી દીધા છે. નાગા કોમના લોકો એવું શું કરે છે કે, તેમને ભાષા સંબંધી ઉદાર કહેવામાં આવ્યા છે?

સ્વાધ્યાય (Activity)

૧. આપની આસપાસનાં કોઈ પણ બે ગામોની મુલાકાત લો તપાસ કરો કે ત્યાંના લોકો બહુભાષી છે? તેઓ કઈ કઈ ભાષાઓ જાણે છે?
૨. હિન્દી ભાષામાં વિદ્યાર્થીઓની રસ-રુચિ વિકાસ કરવાની દૃષ્ટી થી તમે એક શિક્ષક તરીકે ૧૪ સપ્ટેમ્બર પર શું આયોજન કરશો?
૩. પોતાની આસપાસની શાળામાં જઈને તપાસ કરો કે ત્યાં ત્રીભાષા અંતર્ગત કઈ કઈ ભાષા શીખવાડવામાં આવે છે?

નોંધ

એકમ :- ૩ ભાષા અભિગમ અને ભાષા શિક્ષણ

સંરચના

૩.૦ પરિચય

૩.૧ શીખવાનો હેતુ

૩.૨ પ્રથમભાષા-સ્વીકૃતિ

૩.૨.૧ ભાષાને માટે માનવ શરીરની જૈવિક અનુકુળતા.

૩.૨.૨ વાતાવરણની ભૂમિકા

૩.૨.૩ ભાષા શીખવાની ઊંમર

૩.૩ દ્વિતીય ભાષા- સ્વીકૃતિ

૩.૩.૧ પ્રથમ તથા દ્વિતીય ભાષા અભિગમમાં તફાવત.

૩.૩.૨ દ્વિતીય ભાષા શીખવામાં કેવી રીતે મદદ કરે.

૩.૩.૩ દ્વિતીય ભાષામાં ક્ષમતા વિકસિત કરવી.

૩.૩.૪ શું દ્વિતીય ભાષા શીખવામાં અમારી પ્રથમ ભાષા મુશ્કેલી ઊભી કરે છે ?

૩.૪ ભાષા શિક્ષણ ની રીત :-

૩.૪.૧ વ્યાકરણ અનુવાદ રીત.

૩.૪.૨ પ્રત્યક્ષ રીત.

૩.૪.૩ શ્રવણ ભાષણ રીત

૩.૪.૪ આદાન- પ્રદાન રીત

૩.૪.૫ સ્વાભાવિક પદ્ધતિ

૩.૫ સારાંશ

૩.૬ સંદર્ભ ગ્રંથ, કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો.

૩.૭ અભ્યાસ

૩.૦ પરિચય

જો આપણે નવજાત શિશુની અવસ્થાથી ત્રણ -ચાર વર્ષના બાળકોના ભાષા શિક્ષણની પ્રક્રિયા પર ધ્યાન આપીએ તો તેના માધ્યમથી ધોરણમાં ભાષા શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં ઘણું બધું શિખવાડી શકાય છે. આ એકમ ભાષા અભિગમ અને ભાષા શિક્ષણને પરસ્પર સંબંધનો વિસ્તારથી વ્યાખ્યાયિત કરશે.

નોંધ

ભાષા અભિગમ અને ભાષા શિક્ષણ

આ એકમ આ બુનિયાદી સવાલ સાથે જ આરંભ થશે કે ભાષા કઈ રીતે શીખી શકાય. અહીં ભાષાનું તાત્પર્ય તે ભાષાથી છે જ્યાં બાળકો પોતાના ઘરમાં જ પ્રથમ ભાષાને શીખે છે. ત્યારબાદ આ એકમમાં અન્ય તે મુદ્દા પર વિચારી શકાય કે દ્વિતીય ભાષામાં ભાષિક ક્ષમતા વિકાસની પ્રક્રિયાઓ અને શીખવાની પ્રક્રિયા લગભગ એક સમાન છે. આ એકમ અન્ય બાબતને નિર્દેશિત કરે છે. કે દ્વિતીય ભાષાની મોટાભાગની ભુલો પ્રથમ ભાષાના પ્રભાવને કારણે થતી હોય છે. ત્યારબાદ આ એકમ દ્વિતીય ભાષા શિક્ષણની કેટલીક પ્રણાલીઓ તથા સિધ્ધાંતો પર ચર્ચા થશે કે જેનો પ્રયોગ લાંબા સમયથી થતો આવ્યો છે. સાથે સાથે તે પ્રણાલીને સ્વીકારવાની આવશ્યકતા પર વિચાર વિમર્શ કરવામાં આવશે કે, બાળકોની ભાષા શીખવાની પ્રક્રિયા સ્વાભાવિક છે. આ એકમ ભાષા અભિગમની એ તમામ સમસ્યાઓ સાથે સમાપ્ત થશે. જેને શિક્ષક દુર કરી શકે. તથા શિક્ષકોએ વર્ગમાં ભણાવતી વખતે તેના પ્રત્યે સંવેદનશીલ થવાની આવશ્યકતા છે.

૩.૧ શીખવાનો ઉદ્દેશ્ય

- આ એકમના પઠન પછી આપ.
- બાળકોના ભાષા વિકાસની પ્રક્રિયાને સમજી શકશો.
- પ્રથમ ભાષા ભાષાનો ઉપયોગ અને દ્વિતીય ભાષાના અભિગમને સ્પષ્ટ કરી શકશો.
- વર્ગખંડમાં ભાષા કેવી રાતે શીખવાડવી જોઈએ તેના પર શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં પોતાનો મત આપી શકશો.
- શિક્ષકની સમસ્યાઓ પ્રત્યે વધુ સંવેદનશીલ બનશો.

૩.૨ પ્રથમ ભાષાનો ઉપયોગ

કેલિફોર્નિયાના બાળ ચિકિત્સાલયમાં ૧૯૭૦ માં જીની નામની એક દિકરીને દાખલ કરવામાં આવી તે સમયે તેની ઉંમર ૧૩ વર્ષ હતી. તેને ૨૦ મહિનાની ઉંમરથી જ એક નાના ઓરડામાં કેદ કરવામાં આવી હતી. જેલવાસના એકાંત દરમિયાન તેને પોટીચેર (કુદરતી હાજત માટેનું પ્રસાધન) પર બાંધી દેવામાં આવતી હતી. અથવા તો ખુબ જ નાના વિસ્તારમાં તાર સાથે બાંધવામાં આવતી હતી. ટી.વી., રેડીયો સાથે તેને કોઈ સંપર્ક જ ન હતો. માનવીય સંપર્કમાં ફક્ત તેની મા હતી જે તેને જમવાનું આપતી હતી. એનું કારણ એ હતું કે જીનીના પિતાને તેનો કોઈ પણ જાતનો અવાજ પસંદ ન હતો. જો તે અવાજ કરે તો તેને ખરાબ રીતે માર મારતો હતો. જ્યારે જીની આ ચિકિત્સાલયમાં આવી ત્યારે તે બોલી શકતી જ ન હતી અને ત્યાં સુધી કે વર્ષો પછી પણ તે પુરા વ્યાકરણવાળા વાક્યો બોલી શકતી નહીં તેને ભાષાના સામાન્ય સંપર્કમાં રાખવામાં આવી હતી.

સંધ્યા જ્યારે વીસ વર્ષની હતી ત્યારે તેની સાથે એક કાર દુર્ઘટના ઘટી હતી. તેને માથામાં ઘા થયા હતા. જેનાથી તેના માથાના ડાબા ભાગે ઈજા થતાં તેને નુકશાન થયું હતું. પરિણામે સંધ્યાની ભાષાને પણ અસર થઈ હતી. તેને પૂછવામાં આવ્યું કે તે નાસ્તામાં શું ખાધું તો તેણીએ જવાબ આપ્યાં મે પૌઆ ખાધા અને દુધ પીધું. આ વાક્ય કોઈ પણ રીતે સામાન્ય અને પૂર્ણ વાક્ય નથી.

હોન્ના મારા મિત્રની ચાર વર્ષની પૌત્રી છે. તેનો જન્મ દિલ્હીમાં થયો હતો. તેણીને ઘેર હિન્દી, અંગ્રેજી, પંજાબી અને મંડયાલી (હિમાચલ પ્રદેશની ભાષા) ભાષાઓ બોલવામાં આવતી હતી. તે આ તમામ ભાષાઓને સહજ રીતે સમજી શકતી હતી અને વાતચીત પણ કરતી હતી જ્યારે તે અઢી વર્ષની હતી ત્યારે કણ્ટિક જતી રહી. તેના ઘરમાં તેના ઘરમાં એક તમિલ આયા કામ કરતી હતી અને શાળામાં પણ તમિલ મિત્રો હતા. પરિણામ સ્વરૂપ તેણીએ કન્નડ અને તમિલ પણ સાંભળવાનું શરૂ કરી દીધું ઘરના સભ્યોને આયાની કોઈ વાત સમજવામાં આવતી ન હતી. પરંતુ તેની સંપુર્ણ

નોંધ

સક્ષતા સાથે તમિલ અને કન્નડમાં ગીત પણ ગાતી હતી અને પોતાના દોસ્ત સાથે વાતચીત પણ કરતી હતી. સાથો સાથ હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં પણ વાતચીત કરતી હતી.

જીવનની ઉપર્યુક્ત સાચી પરિસ્થિતિઓ આપણને ભાષાગ્રહણ માટે વિશેષ જાણકારી આપે છે કે આપણે તે ભાષા ઝડપથી શીખી શકીએ છીએ કે જેને આપણે ચોતરફથી વારંવાર સાંભળીએ છીએ. વાતાવરણના અભાવમાં ભાષા અધ્યયનની પ્રક્રિયા જટિલ છે. હોન્નાએ ઘણી બધી ભાષા શીખી. ભાષા અર્જનની વ્યાપક ક્ષમતા માહોલ દ્વારા ઉપલબ્ધ થાય છે. ભારત અર્જનની પ્રક્રિયા અને પરિવેશ બંનેને પોતાનું મહત્વ અને ભૂમિકા છે.

જેમકે પ્રથમ એકમમાં દર્શાવ્યા અનુસાર ભાષાની સંરચનાત્મક વ્યવસ્થા અત્યાધિક જટિલ અને વિષમ હોય છે. છતાં પણ ત્રણ ચાર વર્ષની બાળકી એક બે નહી ત્રણ ચાર ભાષાઓના વ્યાકરણને પણ સમજી શકે છે. ભાષાને સ્નેહપુર્ણ અને સમૃદ્ધ વાતાવરણ મળે તો ભાષા ક્ષમતા સમૃદ્ધ બની શકે છે. જો આપ નિમ્ન પ્રાથમિક અથવા પ્રાથમિક કક્ષાએ ભણાવતાં હો તો બાળકોને માતૃભાષામાં બોલવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ અને તમામને પોતાની ભાષામાં બોલવા માટે કહેવું જોઈએ. આમ કરવાથી બાળકોને ભારતમાં વિવિધતામાં એકતાના જીવનનું ઉદાહરણ મળશે અને ભારતનો ભાષાકીય નકશો ભાષા પ્રમાણે ખરો થઈ શકશે.

પાઠના પ્રશ્નો

૧. બાળકો નાની ઉંમરમાં કેટલીક ભાષાઓ કઈ રીતે શીખી શકે છે ?
.....
.....
૨. આપની શાળામાં બાળકો કેટલી ભાષા બોલી શકે છે. અને તેમના ઘરના વાતાવરણમાં કેટલી ભાષાનો ઉપયોગ થાય છે ?
.....
.....
.....
૩. કોઈ એક બાળકના સ્વાભાવિક ભાષા વિકાસ માટે કઈ બે બાબતો હોવી આવશ્યક છે ?
.....
.....
.....

૩.૨.૧ ભાષા અનુરૂપ માનવ શરીરની જૈવિક અનુકુળતા.

માનવજાતિની જૈવિક સંરચના ભાષા માટે ઉપર્યુક્ત છે. અર્થાત્ મનુષ્ય પોતાના શરીરના વિભિન્ન અંગોની સહાયતાથી ધ્વનિનો ઉચ્ચારણ કરી શકે છે અને સાંભળી શકે છે. તથા તે ધ્વનિને સમજી શકે છે. દુનિયાભરની તમામ ભાષા બોલવા વાળા તે ભાષિકઅંગોની સહાયતાથી અલગ-અલગ ભાષા બોલી શકે છે.

નોંધ

ભાષા અભિગમ અને ભાષા શિક્ષણ

બોલવું :-

ધ્વનીના ઉચ્ચારણમાં મુખ્યત્વે ફેફસાં સ્વરપેટી, મોઢાની મુખ્ય ભૂમિકા હોય છે કારણ કે બોલતી વખતે હવા આ અંગો મારફતે બહાર નીકળે છે. માનવસ્વરપેટીની બનાવટ અન્ય વિકસિત પશુઓની તુલનામાં અત્યંત સરળ હોય છે. જેથી હવા કોઈ પણ જાતના અવરોધ વિના બહાર નીકળી શકે છે. માનવ સ્વરપેટીની એક અન્ય વિશેષતા એ પણ છે કે એક વયસ્ક માનવની સ્વરપેટી, વયસ્ક ચિમ્પાજી કે ત્રણ માસના બાળકની સ્વરપેટી નીચેના ભાગે સ્થિત હોય છે. સ્વરપેટી નીચેના ભાગે હોવાથી ધ્વનીના ઉચ્ચારણ માટે પર્યાપ્ત સ્થાન મળી જાય છે. આ રીતે મોઢાની ધ્વનીઓનું ઉચ્ચારણ અતિ મહત્વનું છે. પરંતુ તે સિવાય હોઠ, દાંત, જીભ અને જડબું જેનો પ્રયોગ ધ્વનિના ઉચ્ચારણ માટે થાય છે. વળી આપણું મોઢું પ્રમાણમાં ઘણું નાનું હોય છે.

સમજવું :-

ભાષા સમજવા માટે માનવ મસ્તિષ્ક એક મહત્વપુર્ણ અને અનિવાર્ય અંગ છે. અન્ય પશુઓની માફક મનુષ્યનું મસ્તિષ્ક બે ભાગોમાં વહેચાયેલ છે. નીચેનો ભાગ મસ્તિષ્ક અને ઉપરના ભાગને મૂર્ધા અથવા પ્રમસ્તિષ્ક કહેવામાં આવે છે. મસ્તિષ્ક સ્તંભ જે કરોડરજ્જુના મણકાથી જોડાયેલ હોય છે. શ્વાસ અને ધબકારાને નિયંત્રિત કરતાં શરીરને તે જીવંત રાખે છે. પ્રમસ્તિષ્ક જીવન માટે જરૂરી નથી પરંતુ તે જીવને તેનાં જીવન સાથે જોડવામાં સહાયતારૂપ બને છે. પ્રમસ્તિષ્ક બે ભાગોમાં વહેચાયેલ છે જમણું અર્ધવૃત અને ડાબું અર્ધવૃત આ બંને અર્ધવૃત ઘણા બધા આયામોના માધ્યમથી જોડાયેલા હોય છે.

ઘણા બધા અધ્યયન બાદ સમજી શકાય છે કે આપણા શરીરના જમણા ભાગમાં જે ફેરફારની અનુભૂતિ થાય છે તેનો સંદેશ ડાબું અર્ધવૃત અને ડાબા ભાગમાં થતા ફેરફારના સમાચાર જમણું અર્ધવૃત આપે છે. અધ્યયન અનુસાર જમણા હાથે કામ કરવાવાળા ૯૦ ટકા અને ડાબા હાથે કામ કરવા વાળા ૭૦ ટકા લોકોને ભાષા બોલવા અને સમજવાની ક્ષમતા મસ્તિષ્કના જમણા અર્ધવૃતમાં હોય છે.

પાઠના પ્રશ્નો

૧. મસ્તિષ્કને કેટલા અર્ધવૃત્તોમાં વહેંચી શકાય ?

(ક) એક (બ) બે (ગ) ત્રણ (ઘ) ચાર

૨. મસ્તિષ્કનું કયું પ્રમસ્તિષ્કીય અર્ધવૃત ભાષા માટે જવાબદાર હોય છે અને કેવી રીતે ?

.....
.....
.....

૩.૨.૨ વાતાવરણની ભૂમિકા

સમયની સાથે ચાર વર્ષનું એક બાળક પોતાની ઘરેલું ભાષાઓને સક્ષમતા સાથે બોલવા લાગે છે. બાળક આ ભાષાઓને સહજ સ્વરૂપે અનેક પર્યાપ્ત તેમજ સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિમાં શીખે છે.

નોંધ

જીની અને હોમ્સના ઉદાહરણ કોઈ એક બાળકની ભાષા શીખવાની પ્રક્રિયામાં ભાષા પરીસ્થિતિના મહત્વને સ્પષ્ટ કરે છે. આ પ્રકારે ભાષા પરીસ્થિતિના મહત્વને સ્વાભાવિક માનવીય પૂર્વાનુકુળતા નિર્મિત કરવામાં એક ભાષા સમૃદ્ધ વાતાવરણ જેમ કે સારસંભાળ, સમવયસ્કુ બાળકો સાથેની વાતચીત, ગીતો સાંભળવા, સંગીત, ટી.વી. જોવું વગેરે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

ઈસાબેલના ઉદાહરણોથી પણ આ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઈસાબેલ એક બહેરી-મુંગી છોકરી છે. તે કોઈ ભાષા જાણતી ન હતી જ્યારે તે હાલમાં ૧૯૩૦ માં મળી ત્યારે તે સાડા છ વર્ષની હતી તેણે પોતાનો મોટાભાગનો સમય પોતાની મા સાથે અંધારા ઘરમાં જ વિતાવ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે એક વખત તેને વાતાવરણમાં ભાષાનું વાતાવરણ મળ્યું ત્યારે તેણે ભાષાને બોલવાનું શરૂ કર્યું. બે વર્ષમાં પોતે સારી રીતે ભાષા શીખી ગઈ.

ભાષા શીખવા માટે એક ભાષાકીય સમૃદ્ધ વાતાવરણની આવશ્યકતા હોય છે. સાથે સાથે ભાષા શીખવાની એક નિશ્ચિત ઊંમર પણ હોય છે. આ ઊંમર મુખ્યતઃ ૨ થી ૧૪ વર્ષની હોય છે. આ ઊંમરમાં બાળકો સરળતાથી ભાષા શીખી લે છે આ તથ્યને આપણે જીની અને ઈસાબેલના ઉદાહરણ દ્વારા સમજી શકીએ છીએ. ઈસાબેલ ઝડપથી ભાષાની સક્ષમતા પ્રાપ્ત કરી શકી. જે જીની ૧૩ વર્ષની ઊંમરમાં પણ ન કરી શકી. તે ખુબ જ ઝડપથી અન્ય બાળકો સાથે ભળી ગઈ અર્થાત્ જે બાળકો મા-બાપને છોડી અન્ય દેશોમાં જાય છે ત્યાં તે તે દેશની ભાષા ઝડપથી શીખી જાય છે. જ્યારે મોટી ઊંમરના લોકોને તે મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે. આ તમામ તકલીફો પ્રકૃતિ દ્વારા ભાષા શીખવવા માટે સુનિશ્ચિત ઉંમર મર્યાદાનું કારણ હોય છે. ભાષા શીખવામાં ક્રિટિકલ પીરિયડનું મહત્વ આપણને એ વાતથી ખ્યાલ આવે છે કે, બાળકના મસ્તિષ્કનું ડાબું પ્રતિમસ્તિષ્ક અર્ધવૃત (જે ભાષા સંબંધી કાર્ય માટે ઉત્તરદાયી છે.) માં નુકસાન લાગે છે. આ સમસ્યા ઉકેલવામાં પુરી જીંદગી નીકળી જાય છે. અર્થાત્ જ્યારે ભાષા શીખવાની અવસ્થા પુરી થઈ જાય છે ત્યારે મસ્તિષ્ક ધીરે-ધીરે ભાષા શીખવાની પ્રાકૃતિક ક્ષમતા ખોઈ બેસે છે.

ભાષા શીખવામાં વાતાવરણની ભૂમિકાના અધ્યયન ક્રમમાં એક બીજો પ્રાસંગિક પ્રશ્ન એ પણ છે કે શું બાળકો પોતાની ઘરેલુ ભાષા અનુકરણ દ્વારા શીખે છે ? ઘણા ઉત્તમ અભ્યાસ અને અનુકરણોથી સુસ્પષ્ટ થાય જો બાળકો મોટાઓની વાત સાંભળી સારી રીતે બોલતા શીખે તો કેટલાક નિશ્ચિત અને સીમિત વાક્ય જ બોલી શકે છે. તે સમયે પધ્ધતિસરની ભાષા અધ્યયનની પ્રક્રિયાની અસર ઓછી જોવા મળે છે.

મહાવરો અને પુનઃઅભ્યાસની પ્રક્રિયાનું પરિણામ શું હોય છે તેને આપણે નીચે જેવા ઉદાહરણો દ્વારા સમજી શકીશું.

પિતા	- પાપા
બાળકી	- હાપ્પા
પિતા	- પાપા
બાળકી	- હાપ્પા
બે વખત ફરીથી રટણ કરે છે.	
પિતા	- પાપા
બાળકી	- આપ્પા

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણોથી આપણે સમજી શકીએ છીએ પુનરાવર્તન કે અનુકરણ કરવાના ઉપાય સ્વરૂપે આપણે દબાણ પુર્વક ભાષા શીખવાડી શકીએ નહિ. તમામ સંશોધનો અને આયામોમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પિતા બાળકોની ભાષાને સુધારે નહિ તો બાળક એમ જ બોલશે કે “મમ્મી સૂઈ રહ્યા છે”. મંગળવારની જગ્યાએ બાળક સોમવાર બોલે તો પિતા તેને સુધારશે. ભાષાને વિસ્તૃત કરી શીખવાડવામાં આવે તો બાળકોને ભાષા શીખવાનું કઠિન બની જાય છે. બાળકોને નાનાં-નાનાં

નોંધ

ભાષા અભિગમ અને ભાષા શિક્ષણ

વાક્યો દ્વારા સંજ્ઞા અને મુખ્ય ક્રિયા સાથે વાક્યો શીખવાડી શકાય છે.

આ પ્રકારે નિષ્કર્ષ સ્વરૂપે કહી શકાય કે એક બાળકને ભાષા શીખવા માટે વડીલોનાં ઘણાં શબ્દો અને વાક્યો શીખવાની આવશ્યકતા હોય છે. રોજંદા જીવનમાં વિવિધ પ્રકારે બાળકો માટે વડીલોની વાતચીતનું યોગદાન મહત્વપુર્ણ છે.

પાઠના પ્રશ્ન :-

૧. માતાપિતા બાળકો દ્વારા બોલાતી ભાષાની ભૂલો કઈ રીતે સુધારે છે ?

(ક) વ્યાકરણસંબંધી (ખ) વાક્ય સંબંધી

(ગ) સત્યતા સંબંધી (ઘ) અનૂકરણ સંબંધી

૨. આ બેમાંથી કોણ ઝડપથી બોલી શકશે ? કારણ સાથે ઉત્તર આપો.

(ક) એક ૨૦ વર્ષના વ્યક્તિ જેનું મસ્તિષ્કનું ડાબુ પ્રમસ્તિષ્ક અર્ધવૃત્ત એક કાર અકસ્માતમાં ક્ષતિગ્રસ્ત થઈ ગયું છે.

(ખ) એક ૫ વર્ષનું બાળક જેના મસ્તિષ્કનું ડાબુ પ્રમસ્તિષ્ક અર્ધવૃત્ત પડવાને કારણે ક્ષતિગ્રસ્ત થઈ ગયું છે.

૩. નીચેનામાંથી શું બાળકોને ભાષા શીખવામાં મદદરૂપ હોય છે ?

(ક) એક ઘરલું વાતાવરણ જ્યાં બાળકોને બોલવાની મનાઈ છે.

(ખ) અન્ય બાળકો સાથે રમવું.

(ગ) મોટાઓની વાતચીત સાંભળવી.

(ઘ) બાળકોને વાક્યોનું પુનરાવર્તન કરવા કહેવું.

(ડ) બાળકો જે બોલે છે તેનું પુનરાવર્તન કરવું.

૩.૨.૩ ભાષા શીખવાની અવસ્થાઓ :-

ભાષા શીખવાના ક્રમમાં બાળકો કેટલીક નિશ્ચિત અવસ્થાઓમાંથી પસાર થાય છે. ભાષા શીખવાની એ અવસ્થાઓનો ક્રમ સમાન હોય છે. અર્થાત્ એ જરૂરી નથી કે આ અવસ્થામાંથી પસાર થતા તમામ વિદ્યાર્થીઓની ઉંમર એક સમાન હોય. અલગ-અલગ બાળકો અલગ-અલગ ઊંમરે આ અવસ્થાઓમાંથી (આ ક્રમમાંથી) પસાર થાય છે.

જોડકણા :-

અઠવાડિયાની આસપાસ બાળકોને વ્હાલભર્યા શબ્દોથી, ઈશારાથી ઉઉઉ, ઈ, ઈ, ઈ, ઈ જેવા શબ્દો શરૂ કરવામાં આવે છે. ચાર મહિનાની આસપાસ આવા જોડકણા શબ્દોના વ્યંજન-ધ્વનિ

નોંધ

જોડાઈ જાય છે. અને લાંબા સમય સુધી કુઉઉઉ, ગુઉઉઉ સંભળાય છે.

મુળાક્ષરો :-

દ મહિનાની આસપાસ જ્યારે બાળક બેસવાનું શરૂ કરે છે ત્યારે મૂળાક્ષરો. સ્વર અને વ્યંજનોનું ઉચ્ચારણ શરૂ કરે છે. એક વ્યંજન અને એક સ્વર જેમ કે... ગિ..ગિ..ગિ... કા... કા..મા..મા..પા..પા..મિ.. મિ.. વગેરે.

નવથી દસ મહિનાની આસપાસ આ મિશ્રણમાં પરિવર્તન આવવા લાગે છે. જેમ કે બા.. બા.. ગા.. ગા.. અને આગળના મહિનાઓમાં જટિલ બની જાય છે. જેમ કે મિમ.. મિ.. માઈ... યાઆઆ... આ રીતે બાળકો પોતાની ભાવનાઓને વ્યક્ત કરે છે. કોઈ પણ ઉચ્ચારણ પર ભાર મૂકી તેનું અનુકરણ કરવા લાગે છે. માતા પિતાને લાગે છે કે બાળકો તેમની સાથે વાત કરી રહ્યા છે. એટલા માટે પ્રતિક્રિયા સ્વરૂપ માતા પિતા પણ તેમની સાથે વાતો કરવા માંડે છે. તેનાથી બાળકોની ભાષાની સંવાદાત્મક કે સંપ્રેષણાત્મક ભૂમિકાનો અનુભવ થાય છે.

એક શબ્દની અવસ્થા :-

એક વર્ષની આસપાસ બાળકો પહેલી વાર આવા શબ્દોને બોલે છે જેને તે ઓળખી શકે . જેમાંથી ઘણા શબ્દો એવા હોય છે જેને તે પોતાની આસપાસના વાતાવરણ અને વ્યક્તિઓ પાસેથી સાંભળે છે. વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓના નામ.. મામા.. પાપા, ભાઈ, દીદી, પક્ષી, ઢીંગલી વગેરે આ અવસ્થામાં નામ.. પુરુ.. આપો.. જેવા શબ્દો બોલવા માંડે છે. આ અવસ્થાને હેલોફ્રેસ્ટિક અવસ્થા પણ કહી શકાય.. કારણ કે તેમાં એક શબ્દનો પ્રયોગ એક સંપૂર્ણ પદ કે વિષય ને નિષ્પન્ન કરે છે. જ્યારે બાળક મને પાણી જોઈએ.. આમ કહેવાને બદલે મમ મમ (પાણી.. પાણી..) કરે છે. આ અવસ્થામાં બાળકો ઘણા સામાન્યીકરણને કારણે ભૂલો કરે છે. જેમ કે કૂતરો શબ્દનો પ્રયોગ કરતા બાળકો તમામ ચોપગાં પ્રાણીઓને ‘કૂતરુ’ નામથી ઓળખે છે અને બોલાવે છે.

બે શબ્દની અવસ્થા :-

દોઢ વર્ષની ઉંમર સુધી બાળકોની પાસે સામાન્ય રીતે ૫૦ શબ્દોની એક સક્રિય શબ્દાવલી થઈ જાય છે. અને તે બે-બે શબ્દોને એક સાથે રાખવાનું શરૂ કરી દે છે. જેમ કે દૂધ નહિ, ખાવાનું નહીં, દૂધ પૂરું, બોલ આપો વગેરે.. અર્થાત્ આ શબ્દનો અર્થ એક શબ્દની અવસ્થામાં પ્રયુક્ત શબ્દોનો અર્થ સમાન જ હોય છે. પરંતુ ત્યારબાદ આ અવસ્થામાં બાળક નવા અર્થવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવા લાગે છે. જેમ કે મમ્મી, ખાવું, જીજી મારા, ગોળ ગોળા પ્પા, દૂધ પીવું વગેરે આ અવસ્થામાં બાળકોની અભિવ્યક્તિથી તેમની ઘરેલુ ભાષાના વાક્યોની સંરચના સમજી શકાય છે.

આ અવસ્થાને ટેલીગ્રામ સ્પીચ પણ કહી શકાય છે. જેમાં ટેલીગ્રામ સંદેશની જેમ ફક્ત મૂળ શબ્દો જ હોય છે. દુધ, મમ્મી, ખાવું, પપ્પા, મારા વગેરે.. જેમાં પ્રકાર્યાત્મક શબ્દો જેવા કે ને, કો, છે, પર, થી વગેરે.. બહુવચનવાળા પ્રત્યયો જેવાં કે ઓ, ઈ, વગેરે પ્રયોગો થતાં નથી.

આ અવસ્થામાં બાળકો અનુકરણ કરવા લાગે છે. તથા વડીલો દ્વારા બોલાયેલા વાક્યોને નાનાં-નાનાં વાક્યોમાં બોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેમ પપ્પા જઈ રહ્યા છે ને બાળક પપ્પા જો બોલે છે. આપણે ફરવા જઈ રહ્યા છે ને બાળક ધૂમી જા બોલે છે.

લાંબા વાક્યો :-

સમયાનુસાર બાળકોને વાક્યોમાં શબ્દોની સંખ્યા વધતી જાય છે. અને ૨ થી ૪ વર્ષમાં ઘણા બધા વ્યાકરણીક રૂપ પણ શીખી જાય છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે ઘણાં બધાં બાળકો આ રૂપોને મોટે ભાગે સમાન ક્રમે શીખે છે. અંગ્રેજી ભાષા બાળકો પર કરેલા અધ્યયનથી સુસ્પષ્ટ થશે કે કેટલાક બાળકો વ્યાકરણનાં રૂપ પહેલેથી જ શીખી લે છે. અને કેટલાંક પછીથી .. જેમ કે બાળકો ચાલુ વર્તમાન કાળ અને બહુવચનવાળા શબ્દો ઝડપથી શીખી જાય છે. ઉત્તમ પુરુષ એક વચનમાં ક્રિયાની

નોંધ

ભાષા અભિગમ અને ભાષા શિક્ષણ

સાથે પ્રયુક્ત થતાં પ્રયોગ શીખતા ઘણાં સમય જાય છે. તે જ પ્રમાણે ભૂતકાળની અનિયમિત ક્રિયાઓ જેમ કે આવ્યા હતા, ગયા હતા, જોયું, વગેરે.. ભૂતકાળની નિયમિત ક્રિયાઓ જેમ કે પ્રેમ, રમ્યા, કામ કર્યું.. વગેરે પહેલેથી જ શીખી લે છે અર્થાત્ ભાષા શીખવી ફક્ત અભ્યાસ સુધારો અને અનૂકરણનો એક જ સીધો વિકલ્પ નથી. જો એમ જ હોય તો બાળકો સમાન અવસ્થામાંથી પસાર થતાં હોત અને સમાન ભાષા પણ શીખતા હોત.

આમ કહી શકાય કે બાળકો જે સમયે બોલવાનું શરૂ કરે છે ત્યારે તે અહેસાસ થઈ જાય છે કે જે ભાષા બોલે છે તેના કેટલાક નિયમો છે. ભાષા કોઈ પણ અવસ્થામાં શબ્દનો અવ્યવસ્થિત સમૂહ તથા સંગ્રહ માત્ર નથી. અપવાદરૂપે વડીલોની ભાષા અલગ હોય છે.

પાઠના પ્રશ્ન :-

૧. બાળકોનું અતિસામાન્યીકરણ કઈ અવસ્થામાં હોય છે ?

(ક) જોડકણાં

(ખ) મૂળાક્ષરો

(ગ) એક શબ્દની અવસ્થા

(ઘ) બે શબ્દની અવસ્થા

૨. ટેલિગ્રાફિક સ્પીચ કોને કહે ?

.....
.....
.....

૩. એક બાળક જેની ઘરની ભાષા અંગ્રેજી છે તે બહુવચન શીખવાના ક્રમમાં નીચેની અવસ્થાઓ માંથી પસાર થાય છે.

- પહેલાં તે બહુવચનના અનિયમિત રૂપો શીખે છે જેમ કે પગ-પગ-માણસ-માણસો વગેરે.
- ત્યારે તે બહુવચનના નિયમિત રૂપો શીખે છે. જેમ કે બિલાડીઓ વગેરે.
- તે બહુવચન બનાવવાવાળા નિયમોનું અતિ સામાન્યીકરણ કરે છે. તથા પગનું-પગ અને પુરુષનું-પુરુષો કરે છે
- અર્થાત્ અતિ સામાન્યીકૃત બહુવચન સાચાં કરવામાં આવે છે અને બાળકો બહુવચન બનાવવા લાગે છે.
- બાળકોની ભાષા અધ્યનની પ્રક્રિયા દર્શાવે છે.

૩.૩ દ્વિતીય ભાષા સ્વિકૃતિ અભિગમ

જ્યારે બાળકો વિદ્યાલય જવાની અવસ્થાએ પહોંચે છે. ત્યારે તે પોતાની ઘરેલું ભાષાઓને સમજી ચુક્યા હોય છે. કેટલાંક બાળકો માટે તે અલગ ભાષા છે. શાળામાં તેમના શિક્ષણનું માધ્યમ હિન્દી અથવા અંગ્રેજી હોય છે અથવા બંગાળમાં રહેતા બાળક માટે ઘરમાં હિન્દી, સિલેટી, સંથાલી, અથવા નેપાલી ભાષા હોય છે. શાળામાં તેને બંગાળી ભાષાનો સાંમનો કરવો પડે છે. ઉપર્યુક્ત બંને

નોંધ

સ્થિતિમાં બાળકોને પ્રાથમિક ધોરણમાં અંગ્રેજી પણ શીખવી પડે છે. અહીં હિન્દી બંગાલી અથવા અંગ્રેજી અને અંગ્રેજી બાળકો માટે દ્વિતીય ભાષા બને છે.

ઉપર્યુક્ત પરિસ્થિતિમાં દ્વિતીય ભાષાને શીખવી એ એક વ્યાપક પડકાર છે. આ વાતાવરણમાં ક્યાં તો બાળકો તેની દ્વિતીય ભાષાથી એકદમ અજાણ પણ રહી જાય છે. અથવા તો ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં તેમના તેમનાથી સંપર્ક થાય છે. બાળકોને શાળામાં પણ ખુબ જ ઓછા સમય માટે બીજી ભાષા સાંભળવાનો અને બોલવાનો સમય મળે છે. અને અંગ્રેજી ભાષાના સંદર્ભમાં આપણે હંમેશા જોઈએ છીએ કે તે પ્રયાત્ન રૂપમાં નથી મળતું કારણ કે અધ્યાપકો પણ ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં અંગ્રેજી ભાષામાં વાતચીત કરે છે.

૩.૩.૧ પ્રથમ તેમજ દ્વિતીય ભાષા અભિગમનો તફાવત

સૌ પ્રથમ ભાષા અર્જન અને ભાષા અભિગમનું અંતર સમજી લેવું જોઈએ. ભાષા અર્જનથી તાત્પર્ય સ્વાભાવિક સંપ્રેક્ષણપુરક સ્થિતિ (જે સ્થિતિમાં ઘરના વાતાવરણમાં ભાષા શીખી શકે) માં ભાષાનો પ્રયોગ કરતાં તેમાં ભાવિક ક્ષમતાનો વિકાસ થાય છે. બીજી તરફ ભાષા અભિગમથી કોઈ ભાષાના નિયમો અને શબ્દ ભંડારની ઔપચારિકતા સ્વરૂપે ધોરણમાં બેસીને શીખવી તથા ત્યારબાદ તે ભાષાની ભાવિક ક્ષમતાનો વિકાસ કરવો.

આ બંનેનો ઉદ્દેશ ભાષાની વૈજ્ઞાનિક નવીનતા તથા દ્વિતીય ભાષામાં ક્ષમતા વિકાસના સ્વરૂપે કરે છે. કહેવાય છે કે ભાષા અર્જન અને ભાષા અભિગમ સમાન નથી તો પણ સમાન પ્રક્રિયાઓ છે. ભાષા અર્જનના માધ્યમથી બાળકો પોતાની પ્રથમ ભાષામાં યોગ્યતાનો વિકાસ કરે છે. આ એક અવચેતન પ્રક્રિયા છે. ભાષા શીખવાવાળી વ્યક્તિ સામાન્ય રીતે આ સાતત્યનો સ્વીકાર કરે છે કે તે ભાષા શીખી રહ્યા છે. તે ફક્ત આ જ તથ્યથી અવગત છે કે તે સંપ્રેક્ષણ માટે ભાષાનો પ્રયોગ કરે. ભાષા શીખતી વખતે ફક્ત નિયમો શીખવાના પ્રત્યે સચેત હોતા નથી. છતાં મનમાં સુદ્ધતાનો આગ્રહ છે. અર્જનનો મતલબ છે કે ભાષાને અપ્રત્યક્ષ, અનૌપચારિક અને સ્વાભાવિક રૂપે શીખવું.

દ્વિતીય ભાષામાં ક્ષમતામાં પ્રગતિ કરવા બીજો ઉપાય ભાષા અભિગમ છે. અગાઉ આપણે અભિગમ શબ્દનો પ્રયોગ દ્વિતીય ભાષાના સચેત જ્ઞાન અને તેના નિયમો જાણવા તેના પ્રત્યે સચેત બનવું. જે તે વિષયમાં બોલવા માટે કરશે. બિનજરૂરી શબ્દાવલીમાં અભિગમનું તાત્પર્ય ભાષાને શીખવા બોલવા માટે કરીશું. મોટા ભાગના લોકોને વ્યાકરણના નિયમોની ખબર હોય છે. તેના પર્યાવવાચી રૂપોમાં ભાષાનું ઔપચારિક જ્ઞાન અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ રૂપે શીખવું કહી શકાય.

અગાઉ ચર્ચા કર્યા મુજબ બાળકોમાં ભાષા શીખવાની વ્યાપક ક્ષમતા હોય છે. મોટાભાગના બાળકો પોતાના ઘરના વાતાવરણમાં ઓછામાં ઓછી બે ભાષા શીખી લે છે. હોમનાની માફક વધુ ભાષાઓ પણ શીખી લે છે જો આપણે આ તથ્યને માનીએ તો બાળકોની પાસે ભાષા શીખવાની વ્યાપક ક્ષમતા હોય છે. શરત એટલી જ કે તેમને સામાન્ય રૂપે દરરોજ ભાષાના સાનિધ્યમાં રહેવું જોઈએ ઉપર્યુક્ત વાતાવરણ પ્રાપ્ત થતાં બાળકો ભાષા આસાનીથી શીખી લે છે.

આપણે તે બાળકોના ઉદાહરણ પણ લઈ શકીએ કે પોતાના પરિવારના સદસ્યોની સાથે વિદેશમાં વસતા બાળકો કે જે પોતાના મા-બાપ સાથે બ્રિટનમાં કે અમેરીકામાં વસ્યા હોય તે ઘર માતૃભાષામાં પરંતુ શાળામાં કે બહારના વાતાવરણમાં મિત્રો સાથે અંગ્રેજીમાં વાતચીત કરે છે. દ્વિતીય ભાષા માટે વ્યક્તિ જેટલા ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવતી હશે તેટલી ઝડપથી જે તે ભાષા શીખી શકશે.

શિક્ષકો માટે બાળકોને દ્વિતીય ભાષા શીખવવી તે એક પડકાર છે. પ્રથમ ભાષા શીખવા માટે જે ભાષા સમૃદ્ધ વાતાવરણ ઉપલબ્ધ હોય છે તે હંમેશા દ્વિતીય ભાષામાં ઉપલબ્ધ હોતું નથી.

નોંધ

ભાષા અભિગમ અને ભાષા શિક્ષણ

અંગ્રેજી ભાષાના સંબંધમાં ભાષાનું આ સાનિધ્ય બાળકોને એક દિવસમાં ૩૦ મિનિટ અથવા તેથી ઓછા સમય માટે ઉપલબ્ધ કરી શકાય છે. બાળકનું દ્વિતીય ભાષાનું જ્ઞાન શિક્ષકો અને સહયાદીપોની દક્ષતા પર નિર્ભર કરે છે. જો આપણા શિક્ષકોની દક્ષતા દ્વિતીય ભાષામાં કમજોર હોય તો બાળકો પણ ધીમે શીખશે. આપણે શિક્ષકો દ્વિતીય ભાષા માટે મહત્તમ પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. આપે જાણી લીધું છે કે દ્વિતીય ભાષાનું પ્રથમ ભાષા જેવું મહત્વ બને તો દ્વિતીય ભાષાનું શિક્ષણ મુશ્કેલ નથી.

૩.૨ દ્વિતીયભાષા શીખવામાં કેવી રીતે મદદરૂપ થવાય.

?

આ એક પડકારજનક કાર્ય છે કે બાળકોને તેમની ઘરેલુ ભાષા સમાન જ દ્વિતીય ભાષા શીખવા માટે કઈ રીતનું વાતાવરણ સર્જી શકાય? ભાષાની વૈજ્ઞાનિકતા માટે બાળકોને બોધગમ્ય સામગ્રીની આવશ્યકતા હોય છે. અર્થાત તે ભાષાના પ્રયોગ માટે જે તે ભાષાને સમજવામાં બાળકો સક્ષમ બને. આવી ભાષા સામન્ય રૂપે સંપ્રેક્ષણપુરક સ્થિતિમાં ઉપલબ્ધ કરાવવી જોઈએ જેથી તેમના માટે અર્થપુર્ણ બની રહે અને આ પડકારને ન્યાય આપી શકાય. દા.ત. આપની કક્ષામાં વિદ્યાર્થી અંગ્રેજીમાં કેટલાક શબ્દોને ઓળખે છે તો બોધગમ્ય અર્થાત તે શબ્દોનો પ્રયોગ વાક્યોમાં કરવામાં આવે તો જે તે વિદ્યાર્થી માટે તે અર્થપુર્ણ બની રહેશે અધ્યાપક નિર્દેશન આપી શકે છે કે બોર્ડ સાફ કરો, દરવાજા બંધ કરો વગેરે આમ કરવાથી અધ્યાપકની ક્રિયાઓ અને સંદર્ભ સભર બની રહેશે. દ્વિતીય ભાષાનું શિક્ષણ પરંપરાગત વિધિને વિપરિત આ વિધિ ધ્યાનથી સાંભળવા પર ભાર મૂકે છે તથા આ વિધિ ભાષા શીખવાની સંરચના તરફ લઈ જાય છે અને ભાષામાં પર્યાપ્ત દક્ષતા અર્જિત કરી લીધા બાદ કથન ઉપર ભાર મુકે છે. કેશને સાફ કહ્યું છેકે ધારા પ્રવાહ બોલવું પ્રત્યક્ષ રૂપે નથી શીખવાડી શકાતું. આ સમયની સાથે સાથે આવી જ જાય. બોલવા, શીખવાનો, ઉત્તમ ઉપાય અને સંભવતઃ એક માત્ર ઉપાય બોધગમ્ય સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવવો છે. તૈયારીની અવસ્થા અલગ-અલગ સમય પર ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે મોટેભાગે પ્રાથમિક બોલી વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ હોતી નથી શુદ્ધતા સમયની સાથે વિકસિત થાય છે. જ્યારે શીખનાર શીખવાની સામગ્રીને વધુ સાંભળે છે અને સમજે છે.

(કેશન- ૧૯૮૨)

બોધગમ્ય સામગ્રી સિવાય કેટલાક અન્ય કારક પણ દ્વિતીય ભાષા શીખવાની પ્રક્રિયાને પ્રભાવિત કરે છે. જેથી વિદ્યાર્થીની પ્રેરણા, તેનો આત્મવિશ્વાસ, તેની ઉત્સુકતા, ચિંતા અને ભાષા શીખવા પ્રત્યેનો તેનો અભિગમ આ કાર્ય દ્વિતીય ભાષા શીખવાની પ્રક્રિયાને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

ઘણા બધા સંશોધનનોમાં તારણ આવ્યું છે કે જો બધાને બોધગમ્ય સામગ્રી આપવામાં આવે પણ તેમનામા ભાષા શીખવા પ્રત્યે પ્રેરણા, આત્મવિશ્વાસ અને ઉત્સુકતાનો અભાવ હોય તો તે ભાષા શીખવામાં અસફળ રહે છે.

જો અધ્યાપકનું વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા, આત્મવિશ્વાસ, અને સક્ષમતા પર અધિક નિયંત્રણ ન હોય તો વર્ગખંડમાં બોધગમ્ય સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવવી જોઈએ તથા એ પ્રમાણેનું વાતાવરણ તૈયાર કરવું જોઈએ કે બાળકો કોઈ પણ ચિંતા વિના ભાષા શીખી શકે.

નોંધ

૩.૩.૩ દ્વિતીય ભાષામાં ક્ષમતા વિકસિત કરવી.

ભાષાના નિયમોને યાદ કરવા ભાષા અધ્યયન પદ્ધતિનો વિકલ્પ નથી. જે બાળકો ભાષાની ધારા પ્રવાહી બનાવવામાં મદદ કરે છે. જોકે આ બાળકો દ્વારા બોલાતી અને લખાયેલ ભાષાની તપાસમાં સહાયતા કરી શકે છે. કેશનના મતે સામાન્યતઃ અર્જન દ્વિતીયભાષામાં આપણી અભિવ્યક્તિની શરૂઆત કરે છે અને આપણી ધારા પ્રવાહિત માટે ઉત્તરદાયિત્વ બને છે. આ અભિગમનો એક માત્ર ઉદ્દેશ તપાસ અને સંપાદનની જેમ કામ કરવાનો છે. આ પ્રક્રિયા કથન કે લેખન પહેલાં સ્વયં સંશોધનના રૂપે કરી શકાય (કેશન-૧૯૯૨)

આમ કહેવું આવશ્યક નથી કે વ્યાકરણના નિયમોનું સચેત રૂપે શીખવું ફક્ત એક સંશોધનનારૂપે ભુમિકા નિભાવી શકે છે. જ્યારે વ્યક્તિ પાસે, વિચારવાનું અને નિયમોનો પ્રયોગ કરવાનો પર્યાપ્ત સમય હોય તથા બોલાતા વાક્યોની ઉચ્ચારણ શુદ્ધતા પર નિરંતર ધ્યાન હોય. સામાન્ય રીતે જ્યારે વક્તાઓ સાથે વાતચીત થતી રહે છે ત્યારે શુદ્ધતા અને ધારા પ્રવાહિતાની આવશક્તા હોય છે.

પાઠના પ્રશ્નો :-

૧. સામાન્ય રીતે અર્જન દ્વિતીય ભાષા કોની શરૂઆત કરે છે ?

(ક) અભિવ્યક્તિ (ખ) અધિગમ (ગ) સ્વયંસંશોધન (ઘ) સાચા-ખોટાની પરખ

૨. આપ કઈ ભાષાને પોતાની દ્વિતીય ભાષા માનો છો ?

.....

૩. કઈ ભાષા આપના વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ માટે દ્વિતીય ભાષા છે ?

.....

૪. દ્વિતીય ભાષા શીખવામાં કયા કારક મહત્વપૂર્ણ છે ?

.....

૩.૩.૪ શું દ્વિતીય ભાષા શીખવામાં આપણી પ્રથમ ભાષા બાધારૂપ બને છે ?

કેટલાક સમય પહેલાં વિચારવામાં આવતું હતું કે દ્વિતીય ભાષા શીખતી વખતે બાળકો દ્વારા થતી ભુલો પ્રથમભાષાના વ્યાકરણ, શબ્દભંડાર, ધ્વની વગેરેના પ્રભાવસ્વરૂપ હોય છે. આ ચર્ચા આપણે પ્રથમ ભાષાના રૂપમાં હિન્દી તથા દ્વિતીય ભાષામાં અંગ્રેજીને લેતાં ભાષાના વિભિન્ન સ્તરે કરીશું

નોંધ

ભાષા અભિગમ અને ભાષા શિક્ષણ

વ્યાકરણ :-

અંગ્રેજી અને હિન્દી વાક્યોના સૌથી સામાન્ય અંતર એ છે કે હિન્દીમાં ક્રિયાનું સ્થાન વાક્યના અંતે હોય છે. અંગ્રેજીમાં વાક્યના મધ્યમભાગમાં ઉદાહરણ સ્વરૂપ હું સફરજન ખાઈ રહ્યો છું I am eating an apple.

અર્થાત્ આ સમસ્યા અંગ્રેજી શીખતા હિન્દી ભાષીઓમાં દેખાતી નથી . આપણે ક્યારેય હિન્દી ભાષીઓને અંગ્રેજીમાં આમ બોલતા નથી સાંભળ્યા કે I am apple am eating જ્યાં વાક્યના અંતમાં ક્રિયાને રાખવામાં આવી હોય .

ઘણા બધા સંશોધનો પછી એ સિદ્ધ થાય છે કે દ્વિતીય ભાષાને શીખતી સમયે બાળકો દ્વારા કરેલ ભૂલો પ્રથમ ભાષાના વિક્ષેપને કારણે નથી હોતી. બાળકો અને વડીલો દ્વિતીય ભાષા શીખતી વખતે સ્વાભાવિક ક્રમ (Natural order) નો નિર્વાહ કરે છે .ભલે તેની પ્રથમ ભાષા કોઈ પણ હોય આ ક્રમ પ્રથમ ભાષા શીખવામાં ઉતરતો પણ હોઈ શકે. વિવિધ માતૃભાષીયોં દ્વારા અંગ્રેજી શીખતી વખતે વર્તમાનકાળ ing ક્રિયા રૂપ અને બહુવચન 'ડ' રૂપ અન્ય પુરુષ એકવચન 'ડ' તથા અધિકાર કે આધિપત્ય સૂચક 'ડ' પહેલેથી શીખી શકાય છે. આ અધ્યયનોમાં ડુલે તથા વર્ટ (૧૯૭૪) દ્વારા ચીની અને સ્પેનિશ ભાષા ભાષી બાળકો પર કરેલ સર્વેક્ષણ મુખ્ય છે.

સંરચના શીખવાડતી વખતે બાળકો દ્વારા કરેલ ભૂલોમાં સ્વાભાવિક ક્રમને જોઈ શકાય છે. ઉદાહરણ સ્વરૂપે અંગ્રેજીને નકારાત્મક રૂપે શીખતી વખતે મોટોભાગે વિદ્યાર્થી નકારાત્મક ચિહ્નને વાક્યના આરંભમાં લગાવે છે.

Not Like it Now. Revem-1974 પછીના ચરણમાં તે નકારાત્મક ચિહ્ન ક્રિયા પહેલાં લગાડે છે.

I No Like this one cancino et al (1975) અને અંતમાં તેના સ્થાને.

ચરણાંની આ સમાનતાની વિભિન્ન માતૃભાષાભાષી બાળકો દ્વિતીય ભાષા શીખતી વખતે સમાન પ્રક્રિયામાંથી પસાર થાય છે અને આ તથ્ય પ્રથમ ભાષા શીખવાની સમાન પ્રાકૃતિક પ્રક્રિયાથી પસાર થતાં તે ભૂલો પ્રથમ ભાષાને કારણે ઉત્પન્ન થતી ભૂલો ન હોય.

શબ્દભંડાર :-

કોઈ પણ ભાષાની શબ્દાવલી ત્યાંના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક વાતાવરણથી પ્રભાવિત હોય છે. જ્યાં તે બોલી શકાય છે. ઉદાહરણ સ્વરૂપે અંગ્રેજી ભાષામાં ભારતીય સંપ્રેષણ માટે અંગ્રેજીનો પ્રયોગ અન્ય ભારતીય પ્રયોક્તાઓથી અનિવાર્ય ભારતીય સદર્ભોમાં કરવાનો હોય છે જેમ કે...

(૧) દિવાળી મા એક વ્યક્તિ મંદિર જાય છે પુજારી પ્રસાદ આપે છે. તે પોતાના માટે એક નવો કુર્તો પાયજામાં અને પત્ની માટે નવી સાડી ખરીદે છે. તે પોતાના ઘેર ચારેતરફ દીપક પ્રગટાવે છે અને ઘણીબધી મિઠાઈઓ જેવી કે જલેબી રસગુલ્લા વગેરે આરોગે છે.(on dinali..

- સમાચાર પત્રો સંપુર્ણ ભારતમાં આયોજિત ધરણાં અને બંધના સમાચારોથી ભરેલા હોય છે (The newspapen.....over india)
- લગ્ન માટે મંડપ ખૂબ જ સરસ રીતે સજાયેલ છે. (The..... Marriage)
- ફેરા અને કન્યાદાન રાત્રે થયું (The Feraa..... night)અહીં કોસમાં લખેલા શબ્દો અંગ્રેજી વાક્યોમાં રોમની લિપિમાં લખીને સુંદર રીતે પ્રયોજાયેલ છે આ ભારતીય ભાષાની અંગ્રેજી પરનો ભારતીય ભાષા અને સંસ્કૃતિ પરનો પ્રભાવ છે.

આ શબ્દો જેમ કે દેશજ, અંગ્રેજી (Native English) ના ભાગરૂપે નહિ જે બ્રિટીશ, અમેરીકન, ઓસ્ટ્રેલિયન અથવા અન્ય કોઈ અંગ્રેજીના ભાગરૂપે નહિ તે ભારતીય અંગ્રેજીના અંગ

નોંધ

બની શકે છે. જો તે ભારતીય જીવનશૈલીથી સંબંધિત વિચાર પ્રસ્તુત કરતા હોય તો....

આ સાથે આપણે તે પણ વિચારીએ છીએ કે જ્યારે ભારતમાં અંગ્રેજી બોલાતી હોય ત્યારે કેટલાક શબ્દોનો પ્રયોગ અલગ રીતે થઈ શકતો હોય છે. અંગ્રેજીની દેશજ શૈલીઓમાં અંકલ અને આન્ટ શબ્દોનો પ્રયોગ ફક્ત સગા-સંબંધીઓ જેવા કે મામા-મામી-ફોય-ફિઆ વગેરે માટે થાય છે. જ્યારે આ શબ્દોનો પ્રયોગ પડોશીઓ દુકાનદારો, ડ્રાઈવર, દોસ્તના માતા-પિતા માટે પણ કરી શકાય. શબ્દ સમુહ જેવા કે એડ્રેસ ઓફ વેલકમ મેમ્બર્સ ઓફ ફેમિલી, બેચ ઓફ કીબ વગેરે સંક્ષિપ્ત કરી ક્રમશઃ વેલકમ એડ્રેસ ફેમિલી કી બંચ કરી શકાય. ભારતીય અંગ્રેજીમાં (પ્રીપોન) શબ્દ પણ છે. કેટલાક શબ્દો દેશજ શૈલીમાં નથી મળતા જેમ કે પીન ડ્રોપ સાઈલન્સ, ચેન્જ ઓફ હર્ટ, ઈચ એન્ડ એવરી વગેરે...

આમ દ્વિતીય ભાષામાં અનુપલબ્ધ શબ્દોને સમાનાર્થી શબ્દોના પ્રથમ ભાષા શીખવા , દ્વિતીય ભાષાના શબ્દોના અલગ રીતે પ્રયોગ થઈ શકે. હસ્તક્ષેપ શબ્દથી નકારાત્મક સ્થળાંતરણ (Nagative transter) ની પ્રતીતિ થાય છે

પાઠના પ્રશ્નો

(૧) 'પિન ડ્રોય સાઈલેસ' 'ચેન્જ ઓફ હર્ટ ઈચ એન્ડ એવરી' જેવા પદોનું અસ્તિત્વ અંગ્રેજીમાં કયા છે..

(ક) દેશજ અંગ્રેજી

(ખ) ભારતીય અંગ્રેજી

(ગ) અમેરિકી અંગ્રેજી

(ઘ) ઓસ્ટ્રેલિયન

(૨) અંગ્રેજી અને હિન્દીના વાક્યોમાં મુખ્ય અંતર કયું છે ?

.....

.....

.....

(૩) ભારતીય અંગ્રેજી પર ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ જોવામાં મળે છે. આ કથનના પક્ષમાં કેટલાક શબ્દો અને વાક્યોના ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરો.

.....

.....

.....

ધ્વનિ વિજ્ઞાન

સંસારના ઘણા બધા ભાગોમાં બોલાતી અંગ્રેજી એક સરખી સાંભળવા મળતી નથી. બ્રિટીશ, અંગ્રેજી, અમેરિકન અંગ્રેજી અલગ અલગ રીતે સાંભળવા મળે છે. ઓસ્ટ્રેલિયાની અંગ્રેજી આ બંનેથી ભિન્ન તથા ભારતીય અંગ્રેજી આ ત્રણે થી અલગ રીતે સાંભળવા મળે છે. આ તથ્ય ભારતની વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં પ્રયુક્ત થતી હિન્દી પર પણ લાગુ પડે છે. ઉદાહરણ સ્વરૂપે જણાવવું કઠિન નથી કે હિન્દી બોલવાવાળી વ્યક્તિ બંગાળ, બિહાર કે તામિલનાડુથી છે.

આમ એ માટે નથી કે વિભિન્ન પ્રાંતોના પ્રયોક્તાઓ દ્વારા પ્રયુક્ત શબ્દ ભંડોળ અને વ્યાકરણમાં ભિન્નતા છે. પરંતુ તેમ એટલા માટે છે કે આપણા કાનમાં અલગ પ્રતીતિ થાય છે. તેના

નોંધ

ભાષા અભિગમ અને ભાષા શિક્ષણ

કેટલાક કારણો આ પ્રકારે છે. ત્રિતીય ભાષામાં પ્રયુક્ત થતી ધ્વની આપણી પ્રથમ ભાષામાં હયાત નથી. ઉ.દા. અંગ્રેજી ભાષી આ બે શબ્દો 'VAN' અને 'WATCH' ના પ્રથમ વ્યંજનના ઉચ્ચારણ માટે ભિન્ન ધ્વનિઓનો પ્રયોગ કરે છે. પરંતુ હિન્દી ભાષી આ બે શબ્દો માટે 'V'(a) ધ્વનીનો પ્રયોગ કરે છે.

આ સ્થિતિ અંગ્રેજી ભાષા સમક્ષ હિન્દી શીખતી વખતે ઉપસ્થિત થશે. તે (ખરગોસ) સસલુ, ઘર, છત્રી, ઝરણુ, થેલો, ફુલ, રીંછ વગેરે શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. તે આવા શબ્દો ને ક્રમશઃ કરગોશ, ગર, ચતરી, જરના, તેલા, પૂલ બોલે છે. આમ એટલા માટે થાય છે કારણ કે ખ, ઘ. છ. ઝ, થ, ફ વગેરે ધ્વનિ ઉપલબ્ધ નથી. આ સમાન સ્થિતિ ટ, ઠ, ડ, ઢ ધ્વનિથી પ્રારંભ થતાં શબ્દોની સાથે છે કારણકે તે ધ્વનિઓ પણ અંગ્રેજી ભાષામાં નથી.

આ ધ્વનિ વિજ્ઞાન એવું ક્ષેત્ર છે કે જ્યાં આપણે પ્રથમ ભાષાના હસ્તક્ષેપ સીધી રીતે જોઈ શકીએ છીએ જ્યારે આપણા મુંખનું જડબું સ્થાયી થઈ જાય ત્યારે કેટલીક ધ્વનિઓના ઉચ્ચારણમાં મુશ્કેલી પડે છે. નવી ધ્વનિને સમજવાની ક્ષમતા પણ એક નિશ્ચિત ઊંમર પછી ઘટવા માંડે છે. યૌવન આરંભ પહેલાની ઊંમર જેમાં મસ્તિષ્કની ડાબી બાજુ પ્રમસ્તિષ્કિય અર્દુવૃત (Left hemisphere) થી ભાષા સ્થાઈ બને છે. જો કોઈ ભારતીય બાળકને ત્રણ ચાર વર્ષની ઊંમરમાં અંગ્રેજી ભાષી રાષ્ટ્ર જેવા કે અમેરિકા અથવા બ્રિટનમાં રાખવામાં આવે તો થોડા જ સમયમાં મિત્રો સાથેના વાર્તાલાપમાં તે પણ તે ધ્વનિના સમ્પર્કને કારણે સક્ષમ બની જાય છે.

પાઠના પ્રશ્ન

- (૧) એક અંગ્રેજીભાષીને ખરગોશ બોલવામાં શી કઠિનાઈ હોય છે ?
- (ક) આ શબ્દ અંગ્રેજીમાં નથી. (ખ) ખ ની ધ્વનિ અંગ્રેજીમાં નથી.
(ગ) હિન્દી બોલવા માંગતા નથા. (ઘ) શીખવાની કોશિશ નથી કરતા.
- (૨) આપણે એવી કેટલીક ધ્વનિઓ (જો આપણા પરિવેશમાં નથી) તેના ઉચ્ચારણમાં એક ખાસ ઊંમર પછી મુશ્કેલી કેમ પડે છે.
-
-
-
- (૩) કોઈ અમેરીકન કે બ્રિટીશ ટી.વી. ચેનલ કો રેડીયો સ્ટેશનને સાંભળો શું તે સંભળાતી અંગ્રેજી ભારતીય ચેનલો અને સ્ટેશનો પર બોલાતી અંગ્રેજી સમાન પ્રતીત થાય છે ચેનલ પર બોલાતી હિન્દી પણ સમાન પ્રતીત થાય છે.
-
-
-

નોંધ

૩.૪ ભાષાશિક્ષણના પ્રયાસ

જો આપણે ભાષા શીખવાના ઉપયોગોના ઈતિહાસ પર એક નજર કરીએ તો ઘણી બધી પરિસ્થિતિઓ પ્રભાવિત તથા નિર્ધારિત હોય છે. જેમાં મુખ્ય છે એ સમયે સમાજની આવશ્યકતાઓ જે તે સમયની ભાષા અને બાળકોને શીખવાની પ્રક્રિયા વિકાસ વગેરેને સંદર્ભે છે.

૩.૪.૧ વ્યાકરણ અનુવાદ રીત

ભાષા શીખવાનું સૌથી સરળ ઉપાય એ છે કે આજેપણ વ્યાપકરૂપે વ્યાકરણ અનુવાદ વિધિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ભાષા શીખવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય લક્ષ્ય ભાષામાં પ્રવિણતા પ્રાપ્ત કરવાની છે. વિદ્યાર્થી વ્યાકરણના નિયમો અને મુખ્ય શબ્દાવલી યાદ કરતાં તથા અધ્યાપકની મદદથી આધાર ભાષાથી લક્ષ્ય ભાષામાં તથા લક્ષ્ય ભાષાથી આધાર ભાષામાં અનુવાદ કરતાં ભાષા શીખવાનો આ ઉપાય સૌથી મોટી કમજોરી એ છે કે વિદ્યાર્થી સાંભળવામાં અને બોલવામાં કૌશલ્યોની પ્રવિણતા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ભાષા શીખવાના આ પ્રયાસો પછી પ્રચલનમાં તેમાં સાંભળવામાં અને બોલવામાં કૌશલ્યો પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવે છે પ્રત્યક્ષ રીત (Direct method) અને શ્રવણ ભાષણ રીત (Audio Linguad method) આ પ્રયાસોનો વિકાસ ફક્ત સાંભળવા અને બોલવાના કૌશલ્યો પર ભાર મૂકવામાં ફક્ત વ્યાકરણ અનુવાદ રીતની પ્રતિક્રિયામાં નથી. પરંતુ તે સમય ભાષા વિજ્ઞાનમાં એક માન્યતા સ્થિત થઈ ગઈ હતી કે ભાષાનું મૂળ મૌખિક છે અને સંસારમાં ગણતરીની ભાષાઓ લેખિતમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સાથે સાથે બીજા વિશ્વ યુધ્ધમાં એવા અલગ-અલગ ભાષા બોલવામાં પ્રવિણ હોય એટલા માટે આ પ્રયાસમાં સાંભળવા અને બોલવાનું શીખવાડવા પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવેલ છે.

૩.૪.૨ પ્રત્યક્ષ રીત (Direct Method)

બોલવાની શુદ્ધતા પર ઘણો ભાર મૂકવામાં આવેલ છે વિદ્યાર્થી અધ્યાપક સાથે એક જ વાક્ય દોહરાવે છે અને તે અધ્યાપકની જેમ બોલવાની કોશિશ કરે છે.

૩.૪.૩ શ્રવણ-ભાષણ રીત :- (Audio Lingual Method)

આ પ્રયાસોનો વિકાસ ફક્ત શ્રવણ અને કથન કૌશલ્યો પર ભાર મૂકવા માટે અથવા ફક્ત વ્યાકરણ અનુવાદ વિધિની પ્રતિક્રિયામાં નથી થયો. તે સમયે ભાષાનું મૂળ રૂપ મૌખિક છે અને સંસારમાં ગણતરીની ભાષાઓ જ લેખિતરૂપમાં મેળવી શકે થઈ. તથા બીજા વિશ્વ યુધ્ધમાં એવા અનુવાદકો, દુભાષિયાઓ અને જાસુસોની આવશ્યકતા પડી. જે અલગ-અલગ ભાષા બોલવામાં પ્રવિણ હોય આ પ્રયાસોમાં શ્રવણ અને કથન પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

જેમ કે

કમલ આપનું નામ શું છે ?

ગીતા મારું નામ ગીતા છે અને આપનું ?

કમલ મેરા નામ કમલ છે. ગીતા આપ ક્યાં રહો છો ?

ગીતા હું અશોક વિહારમાં રહું છું અને આપ ?

નોંધ

ભાષા અભિગમ અને ભાષા શિક્ષણ

કમલ હું રાજેન્દ્ર નગરમાં રહું છું ?

ભાષા શીખવામાં આધુનિક પ્રયાસોમાં સંપ્રેશણાત્મક રીત અને સ્વાભાવિક પ્રયાસો (Natural Approach)ને સામેલ કરવા આવશ્યક છે.

૩.૪.૪ સંપ્રેશણાત્મક રીત (Communicative Method)

સંપ્રેશણાત્મક રીત ભાષા વિજ્ઞાનમાં નિરંતર થતાં સંશોધનોથી પ્રભાવિત થઈ. સમાજભાષા વિજ્ઞાનમાં એ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે ભાષા અધ્યનનો અર્થ ફક્ત ભાષાગત સંરચના નથી. પરંતુ સંદર્ભ અનુસાર ઉપર્યુક્ત ભાષાનો પ્રયોગ શીખવો રહ્યો. સ્વાભાવિક છે કે આ વિચારથી પ્રભાવિત ભાષા શીખવાનો પ્રયાસ સંપ્રેશણાનો સંપૂર્ણ સંદર્ભ આધાર બન્યો.

આ પ્રમાણે શીખવાના પ્રયાસોમાં કેટલાક નિશ્ચિત પાઠ એવા હોય છે કે જેમાં રેલ્વે સ્ટેશન, ડોક્ટર, નોકરી, માટે.

૩.૪.૫ સ્વાભાવિક પ્રયાસો (Natural Approach)

સૌથી વધુ ધ્યાનાકર્ષક એ છે કે ભાષા શીખવાના કેન્દ્રમાં અધ્યાપક અને પઠન સામગ્રી ન હોવી જોઈએ. પરંતુ વિદ્યાર્થી હોવો જોઈએ. આ વાત પણ ભાષા વિજ્ઞાનમાં થતા સંશોધનોથી પ્રભાવિત હતી. આ પ્રકારના સંશોધનોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભૂલો કરનાર ભાષા શીખવાની પ્રક્રિયામાં આવશ્યક ગતિવિધિ અને વિશ્લેષણ પણ જાહેર થયો કે તે જ્ઞાનની અને શીખવાની પ્રક્રિયામાં મોખરે છે.

આ સંશોધનોએ સિધ્ધ કરવાની કોશિશ કરી છે કે બાળકોમાં જન્મથી જ ભાષા શીખવાની અપાર ક્ષમતા હોય છે. શાળામાં આવતાં પહેલો ચાર વર્ષની બાળા પોતાની ભાષાના વ્યાકરણને સંપૂર્ણ રીતે આત્મસાત્ કરી લે છે અને સમજવા તથા બોલવામાં કોઈ ભૂલો નહિ કરે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે ભાર આપવામાં આવે છે કે ભાષા શીખવાનો માહોલ ચિંતામુક્ત હોય, પઠન સામગ્રી તમના સ્તરે તથા તેમના માટે રોચક અને પડકારરૂપ હોય.

પાઠના પ્રશ્નો :-

(૧) પ્રત્યક્ષ રીતમાં કઈ બાબતો પર ભાર મુકવામાં આવે છે.

(ક) સંવાદ પર

(ખ) સંદર્ભાનુસાર ઉપર્યુક્ત ભાષા પ્રયોગ પર

(ગ) વિદ્યાર્થી પર

(ઘ) બોલવાની શુદ્ધતા પર

(૨) ભાષા શિક્ષણનો સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રયાસ કયો છે. તેની લાક્ષણિકતાઓ કઈ છે.

.....
.....
.....

નોંધ

(૩) વર્તમાન સમયમાં ભાષા શીખવામાં વધુ પ્રાસંગિક શું છે ?

.....

.....

.....

(૪) શ્રવણ ભાષણ વિધિના માધ્યમથી ભાષા શીખવવા માટે એક રોચક સંવાદ રચના કરો.

.....

.....

.....

૩.૫ સારાંશ

- બાળકો પ્રથમ ભાષા પોતના ઘરના વાતાવરણથી કોઈ ઔપચારિક શિક્ષણ અર્થાત્ ઘેર બેઠા પુસ્તક વાંચવાનું શીખી જાય છે.
- દરેક સામાન્ય બાળકોમાં ભાષા શીખવાની જન્મજાત ક્ષમતા હોય છે. જે વિભિન્ન ભાષાઓના સંપર્કમાં એકથી વધુ ભાષાઓની પૂરી દક્ષતા સાથે શીખી જાય છે. અર્થાત્ બાળકો વડીલોનું અનુકરણથી ભાષાઓ નથી શીખી શકતી.
- સ્વાભાવિક રૂપે ભાષા શીખવાની એક નિશ્ચિત ઉંમર ૨ થી ૧૪ વર્ષની હોય છે. જેને ક્રિટિકલ પરિચડ કહી શકાય. આ ઉંમર પુર્ણ થતાં પર ભાષા સ્વાભાવિક રૂપે તથા તે ભાષાને Native Speaker ની જેમ ન શીખી શકાય.
- મસ્તિષ્કના ડાબા ભાગમાં સ્થિત વર્નિકેજ ક્ષેત્ર અને બ્રોકાજ ક્ષેત્ર ભાષા સંબંધી ગતિવિધિ માટે જવાબદાર છે. જે ક્રમશઃ ભાષાને સમજવામાં અને બોલવા માટે ઉત્તરદાયિત્વ છે. મસ્તિષ્કના ભાગમાં વાગવાથી ભાષા પ્રભાવિત હોય છે.
- બાળકો ભાષા અધ્યયન દરમ્યાન ઉંમર પ્રમાણે વિભિન્ન અવસ્થાઓથી પસાર થાય છે. જેમ કે જોડકણા, એક શબ્દની અવસ્થા, બે શબ્દની અવસ્થા વગેરે.
- દ્વિતીય ભાષા શીખવા માટે ઔપચારિક શિક્ષણની આવશ્યક હોય છે. પરંતુ તેને પ્રથમ ભાષાની જેમ શીખી શકાય છે.
- દ્વિતીયભાષા શીખવામાં બોધગમ્ય સામગ્રી ઉપર્યુક્ત, સ્વાભાવિક તથા સંપ્રેક્ષણ ભાષિક માહોલ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા હોય છે.
- દ્વિતીય ભાષા શિક્ષણ માટે પરંપરાગત રીતને વિપરિત અર્થથી સંરચના તરફ અગ્રેસર થવાનું હોય છે.
- દ્વિતીય ભાષામાં શુદ્ધતા અને ધારા પ્રવાહિત સમયની સાથે વિકસિત થાય છે.
- વિદ્યાર્થીની પ્રેરણા, આત્મવિશ્વાસ ઉત્સુક્તા અને ભાષા શીખવાની પ્રતિ જે દ્વિતીય ભાષા શીખવામાં મુખ્ય ભુમિકા નિભાવે છે.
- દ્વિતીય ભાષા શીખવામાં પ્રથમ ભાષા ક્યારેય અડચણરૂપ બનતી નથી.

નોંધ

ભાષા અભિગમ અને ભાષા શિક્ષણ

૩.૬ સંદર્ભ ગ્રંથ, કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

Aitchison, J. (1979). The articulate mammal: An introduction to psycholinguistics.

London: Hutchinson & Co.

Aitchison, J. (2003). Teach yourself linguistics. United Kingdom: Hodder & Stoughton Ltd

Agnihori, R.K. (2007). Towards a pedagogical paradigm rooted in multilinguality.

International Multilingual Research Journal 1.2: 1-10.

Agnihori, R.K & Khanna, A.L. (eds.)(1994). Second language acquisition. New Delhi: Sage Publications.

Cook, V. (2008). Second language learning and language teaching. United Kingdom: Hodder Education

Krashen, S. (1982). Principles and practice in second language acquisition. Pergamon Press Inc.

McGregor, W. (2009). Linguistics: An introduction. London: Continuum International Publishing Group.

Richards, J.C & Rodgers, T.S. (1995). Approaches and methods in language teaching. United Kingdom: Cambridge University Press.

Yule, G. (2006). The study of language. India : Cambridge University Press.

૩.૭ છેલ્લાએકમના પ્રશ્નો

૧. ભાષા અર્જન અને ભાષા અભિગમમાં શું અંતર છે ?
૨. પ્રથમ ભાષા અર્જનમાં ભાષા સમૃદ્ધ ઘરના વાતાવરણની ભૂમિકા પર વિચાર કરો.
૩. માનવ શરીરની જૈવિક અનુકૂળતા ભાષા શીખવામાં કેવી રીતે મદદ કરે છે ?
૪. એક સંવાદાત્મક ઉદાહરણ દ્વારા સિધ્ધ કરો કે બાળકો, વડીલોનું અનુકરણ કરીને ભાષા શીખતાં નથી .
૫. ભાષા શીખવામાં ક્રિટિકલ પીરિયડનું મહત્વ શું છે ?
૬. ટેલિગ્રાફિક્સ સ્પીચ અને હોલોફેસ્ટિક સ્પીચમાં શું અંતર છે ?
૭. જો બાળકોને અનુકૂલ ભાષાકીય માહોલ ઉપલબ્ધ કરવામાં આવે તો તે પ્રથમ ભાષાની જેમ દ્વિતીય ભાષા પણ સ્વાભાવિક રીતે શીખી લે છે. જો હા તો કેવી રીતે ?
૮. દ્વિતીય ભાષા શીખવાના વિવિધ પ્રયાસો અને આવશ્યક સાધનોની ચર્ચા કરો ?
૯. શું આપ સહમત છો કે દ્વિતીય ભાષા શીખવામાં અમારી પ્રથમ ભાષા અડચણરૂપ નથી કરતી.

નોંધ

તર્ક સહિત ઉત્તર આપો .

૧૦. મસ્તિષ્કનો કયો ભાગ ભાષા માટે જવાબદાર છે? ઓકાજ અને વર્નિકેજ ક્ષેત્રનું પ્રકાર્ય શું છે ?
૧૧. ભાષા શિક્ષણના પ્રયાસો પર સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરતા તેની શક્તિઓ અને સીમાઓને રેખાંકિત હશે.

મુલ્યાંકન

આપની આસપાસના ૬ અઠવાડિયાથી દોઢ વર્ષ સુધીના બાળકની ભાષાનું અવલોકન કરો અને તેના દ્વારા બોલાતા શબ્દોની નોંધ કરો. શું આ નોંધણીથી એ વાત સિધ્ધ થશે કે બાળકો ભાષા શીખવા દરમ્યાન વિભિન્ન અવસ્થાઓમાંથી પસાર થાય છે.